

H. JÄNES — O. PARLO

EESTI KEELE GRAMMATIKA

JA HARJUTUSTIK KOOLIDELE

II

HÄÄLIKUÕPETUS

KESKKOOLI II JA ALGKOOI VI KLASSILE

564.

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

A-9658

H. JÄNES — O. PARLO

561.

EESTI KEELE GRAMMATIKA

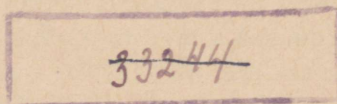
JA HARJUTUSTIK KOOLIDELE

II

HÄÄLIKUÕPETUS

KESKKOOLI II JA ALGKOOI VI KLASSILE

REDIGEERINUD MAG. JOH. AAVIK

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

KORREKTOR T. MELSO

2

SAATEKS.

Nagu „Eesti keele grammatika ja harjutustiku“ I osas, nii selleski osas on pakutud puhtgrammatilisi mõisteid ja definitioone vaid sel määral, kui see on vajalik õigekirja omandamiseks. Sellepärast on jäetud ära seniseis kooligrammatikais esinev ülevaade kõneorganite ehitusest, häälikute tekkimisest ja vokaalide ning konsonantide liigitus, keele mõiste, ülevaade uurali keelkonnast, keeleõpetuse mõiste ja jaotus jne., millel ei ole õigekesksuse seisukohalt kuigi olulist tähtsust ja mille esitamine sellel astmel on veel varajane. Selle asemel on püütud käesolevas teoses käsitleda rohkem õigekirjutuslikke küsimusi. On tahetud ka eelmisel aastal omandatud teadmisi kirjavahemärkide ja sõnade kokku- ja lahkukirjutamise alal kinnistada ja laiendada, milleks raamatu lõpposa on lisatud vastavaid harjutusi. Küsimusi on püütud teha arusaadavamaks vastavalt õpilaste arenemisastmele (sõnavälde, astmevaheldus jt.). On peetud silmas sedagi, et õpperaamat ka oma sisulise mahu poolest oleks jõukohane sellele astmele. Eriliselt on tahetud välja tõsta õpilaste tüüpseid vigu, millega võib vältida nende esinemist õpilaste töis.

Käesoleva grammatika ja harjutustiku koostamisel on kasutatud mag J o h. A a v i k u lahkkel loal tema hiljuti ilmunud põhjaliku „Eesti keele õpiku ja grammatika“ käsikirja. Sellest eeskujulikust, metoodiliselt täiesti uuelaadsest teosest on allakirjutajad saanud rohkesti ainekku ja äratust, eriti mõningate küsimuste käsitlemiseks (näit. välte küsimus, astmevaheldus, võõrsõnade kuju jne.). Kõige selle eest, samuti rohkete suuliste näpunäidete ja nõuannete ja teose redigeerimise eest olgu öeldud mag. Aavikule suurim tänu. Täname ka pr. L. V i h a l e m 'i mõningate harjutuste eest, mida on kasutatud käesolevas teoses, ja hr. T. M e l s o t suure vaeva eest korrektuuride lugemisel.

A u t o r i d.

I. SISSEJUHATAVAID MÄRKUSI.

1. Mõtteid avaldame kõnes lausete abil. Lause koosneb sõnadest. *Sõna* on lause väikseim osa, mil on omaette tähendus. *Lihtsõna* koosneb ühest sõnast, *liitsõna* — enam kui ühest sõnast.

2. Nimetage lihtsõnu, nimetage liitsõnu, mis koosnevad kahest, kolmest jne. sõnast!

Laen- ja võõrsõnust.

3. Meie keeles leiduvaist sõnust on suur osa meie esivanemate pärandus. Selliste põliste sõnade kõrval aga on meie keeles ka sõnu, mis on laenatud teistelt rahvastelt. Kui sellised laenatud sõnad on juba kodunenud meie keeles, kui neid hääldatakse ja kirjutatakse nagu meie oma sõnu, siis nimetatakse neid *laensõnuk*s, näit. *hammas*. Kui aga laenatud sõnad ei ole veel kodunenud keeles, kui neid hääldatakse ja kirjutatakse võõrapäraselt, siis nimetatakse neid *võõrsõnuk*s, näit. *oranž*, *dušš*, *geograafia*, *krediit* jne.

Laensõnade ja võõrsõnade tunnuseid.

4. Võrrelge järgnevaid laen- ja võõrsõnu!

Laensõnad	Võõrsõnad
<i>püübel</i> <i>topelt, teemant</i> <i>kindral, kips</i>	<i>direktor</i> <i>biblioteek</i> <i>garaaž</i>
<i>pagas</i> <i>puljong</i>	<i>poeet, atašee, binokkel</i> <i>fotograafia, trikoo</i>

Laensõnad	Võõrsõnad
<i>krahv</i> <i>puhvet</i> <i>masin</i> <i>sall</i>	<i>fotograafia</i> <i>kolledž</i> <i>žurnaal</i> <i>šeff, zoologia</i>
<i>sumadan</i> <i>apelsin</i>	<i>klišee</i> <i>bensiin</i>
	<i>stroof</i> <i>skaut</i>

Laensõnade ja võõrsõnade tunnused on järgmised:

L a e n s õ n a d:

- 1) laensõnad ei või alata häälikutega: g, b, d, vaid nende asemel vastavalt häälikutele on p, t, k,
- 2) laensõnul on pearõhk alati esimesel silbil,
- 3) laensõnus ei leidu võõrhäälikuid f, š, z, ž,
- 4) laensõnul harilikult ei ole pikka vokaali järgsilpides.

V õ õ r s õ n a d:

- 1) võõrsõnul võib sõna algul esineda ka b, d, g,
- 2) võõrsõnul võib esineda pearõhk ka järgsilpidel,
- 3) võõrsõnus võivad esineda ka häälikud f, š, z, ž,
- 4) võõrsõnus võib esineda pikk vokaal ka järgsilpides,
- 5) võõrsõnad sageli algavad kaksik- või kolmikkonsonandiga.

Mõnede võõrsõnade ja laensõnade kuju.

5. Väärad kujud:

- a) Tarbetu lõppvokaal või -silp:
bluuse, klike, mape

Õiged kujud:

- bluus e. pluus (gen. -i), klikk, mapp

Väärad kujud:

kitarre, grupe
 börse, messe
 kurve, plate, vate
 kommuuna
 pliita
 publikum

b) Puudub lõppvokaal:

muusik
 harmoonik

c) Saksapärase lõpp er:

muusiker
 füüsiker
 mehaaniker

Õiged kujud:

kitarr, grupp
 börs, mess
 kurv (gen. -i), plaat, vatt
 kommuun
 pliit
 publik

muusika
 harmoonika

muusik
 füüsik
 mehaanik

6. Ülesanne. Leidke kõigi nende sõnade tähendus!

Sufikssõnad.

7. Võrrelge sõnade tuletamist liidete ehk sufiksitate abil!

Põhisõna	Liide ehk sufiks	Liite abil tuletatud sõna ehk sufikssõna
kala	-stus -ndus -line -ur	kalastus kalandus kalaline kalur
lendama	-ur -k -le- -ta-	lendur lennuk lendlema lennutama
joon	-is -sta- -stus -nda -ndu-	joonis joonistama, joonestama joonistus joondama joonduma

Põhisõna	Liide ehk sufiks	Liite abil tuletatud sõna ehk sufikssõna
joon	<i>-line</i> <i>-stik</i>	jooneline, jooniline joonestik
elama	<i>-u</i> <i>-nik</i> <i>-ta-</i> <i>-v</i> <i>-mu</i> <i>-mus</i>	elu elanik elatama elav elamu elamus

Liide ehk sufiks on sõnaosa, mille abil saame olemasolevaist sõnust tuletada uusi sõnu.

8. Tuletage uusi sufikssõnu sõnust: *maja, osa, nimi, kiri, oma, ilu, hääl, tegu, mees!*

9. Kriipsutage alla kõik sufikssõnad järgnevais lauseis!

Metsa ääres seisab väike majake. Juku on arukas ja sõnakas poiss. Meie kooli õpilased moodustavad õpilaskonna. Suvel käisime sageli ujulas. Kõigil oli tähestik selgeks õpitud. Ja astus seal ette siis laulik. Omandus ja omadus on kaks eri asja. Meie ümbruskonna seltsielu on tarvis elustada. Kõneldi, et jutud ta rikkusest olid suurendatud. Sellele püüdlikule õpilasele tuleb muretseda edasiõppimise võimalusi. Kasutage iga hetke enda täiendamiseks! Kirjanikud sõitsid Soome. Õpetlane oli uurinud põhjalikult meie kodumaa taimestikku ja loomastikku. Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks (G. Suits)!

-lik ja -line.

10. Jälgige sufiksrite *-lik* ja *-line* liitumist põhitüvele järgmisis sõnus!

-lik	-line
lõplik ettevõtlik tahtlik	arvuline mõtteline keeleline

-lik	-line
ulatuslik	eluline
riiklik	armuline
usklik	usuline
kunstlik	kunstiline
õnnelik	
lapselik	
rahulik	
põhjalik	

Pange tähele! -line liitub alati vokaalile, -lik liitub harilikult konsonandile, vahel ka vokaalile.

lahendada — lahenduma.

11. Võrrelge järgnevaid lauseid omavahel!

Poiss lahendas viimaks
ülesande

Võimaldage lastele head
ajaviidet

Avaldati uusi andmeid

Juurdetulijaist moodus-
tati uus rühm

Ülesanne lahendus üsna
hõlpsasti

Mul võimaldus edasiõp-
pimine

Selles küsimuses avaldus
tema rahulolematuus

Juurdetulijaist moodus-
tus uus rühm

Sufiksi *-u-* abil tuletatakse enesekohaseid ehk refleksiiivseid pöörd sõnu, mis näitavad enesekohast tegevust, kus tegevus on suunatud tegijale endale.

Mitte:

rõivastusime end

Vaid:

rõivastusime

12. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele a, i või u, nagu on nõutav!

Väljad paljast-sid lumikattest. Hõimupäevil tutv-s ta paljude soomlastega. Kunstniku laul vaimust-s kuulajaid. Taerald-b teistest ja pöörd-b tagasi linna poole. Haige suu tõm-

b-s kokku. See töö tund-s talle igavana. Rõivast-ge kiiresti, väl-j-ge ja hakake kohe minema! Tormis murd-vad tammepeud. Ta oli lask-nud põlvili. Eemald-ge kõik takistused! Lük-ke need küsimused parematele aegadele! Ulat-ge mulle mu müts! Kuu peegeld-b järvepinnal. Eemal lai-s lai lagendik. Oma kooli tuleb teil esind-da väarikalt. Suvel valmist-sin ette eksa-meile, et sügisel pääseda keskkooli.

II. HÄÄLIKUÕPETUS ÜHES HARJUTUSTEGA.

Häälik ja täht.

13. Sõna koosneb häälikuist.

Häälik on meie kõneorganite poolt moodustatud lihtsaim kõlaväljend. Hääliku kirjalikku märki nimetatakse täheks. Häälikuid me hääldame ja kuuleme, tähti me kirjutame ja näeme.

Tähestik.

14. Kõiki keeles esinevaid tähti kindlas järjekorras nimetatakse tähestikuks ehk alfabeediks.

Eesti tähestik on järgmine:

A, a; B, b(e); D, d(e); E, e; G, g(e); H, h(a); I, i; J, j(ot); K, k(a); L, (e)l; M, (e)m; N, (e)n; O, o; P, p(e); R, (e)r; S, (e)s; T, t(e); U, u; V, v(e); Õ, õ; Ä, ä; Ö, ö; Ü, ü.

Võõrhäälikud.

15. *Õppisin zooloogia ja filosoofia t. Lehitsesin hiljuti ilmunud brošüüri. Tahvlile oli riputatud ilus oranž kuulutus.*

Eesti keeles tarvitatavais võõrsõnus võivad esineda veel järgmised eesti keelele mitte omased häälikud:

f (l. ef), š (l. še), z (l. zet), ž (l. že).

F, f.

16. *Fotograafia, geograafia, fakt, följeton, reljeef, fatalist, film, filosoofia, füüsika, professor, grammofon, asfalt, referaat, fantaasia, tüüfus, frakk, futuurum.*

17. *Ülesanne.* Leidke nende võõrsõnade tähendus, tarvitades abivahendina vajaduse korral mõnd võõrsõnade sõnastikku *)!

18. *Märkus.* Keeles juba kodunenud vanemais laensõnus on meil f asemel kas v või hv: *vorm, vürst, karavin, kihvt, konverents, vundament, krahv, prohvet, kohv, sohva, paragrahv, ahv, puhvet, ohver, trahv, tahvel.*

19. *Harjutus.* Kirjutage kriipsu asemele kas f, v või hv, nagu on nõutav!

Meie maal ei ole kra—e ega vürste. A—i nimetatakse ka pärdikuks. Kivigi võib li—ida läikima. Kõneleja ees laual seis-
sis veega täidetud kara—in. Talupojad uurisid paragra—ide
kaupa seadust. —üüsika kuulub loodusteaduste hulka. —ilo-
soofia pro—essor sõitis kon—erentsile. Ükski pro—et ei ole
kuulus omal maal. Uhkel siidisil so—al istub pika, allpool
lõua juures teravaks mineva näoga naisterahvas (J. Liiv). Kro—
kukkus seinalt. Rajage kõik oma ettevõtted kindlale —unda-
mendile! Matkates Puka alevikust Pühajärve poole, paneme
tähele ülivahelduva reljee—iga maapinda. —atalist on isik,
kes usub, et vääramatu saatus juhib maailmas sündmusi. Oleks
soovitav, et —otograafia leiaks meie õppiva noorsoo keskel
rohkem pinda. Luts on kirjutanud palju häid —öljetone.
Realism on —aktide luule. Mõnedki —ilmid mõjuvad vaata-
jaisse arendavalt. Gümnaasiumi viimases klassis oli ta hakanud
tegelema —ilosoofiaga. Tema pidi sõitma Saaremaale ühe
vana lese apteeki ki—tisegajaks (J. Parijõgi).

Š, š.

20. *Šeff, ševroo, Šveits, brošüür, klišee, plüüš, šahh, šokolaad, šotlased, šaakal, šabloon, šrapnell, dušš, finiš, rikša, geiša.*

*) E. M u u k, Väike õigekeelsus-sõnaraamat; A. K õ r v, Õpilase võõrsõnastik; H. H a l j a s p õ l d, Väike võõrsõnastik.

21. Ü l e s a n n e. Leidke nende võõrsõnade tähendus!

22. M ä r k u s. Ühendit *sp* ja *st* võõrsõnus hääldame eesti keeles *sp*-na, *st*-na (mitte *šp*-na, *št*-na), näit. *sport* (l. sport, mitte: šport), *stiil* (l. stiil, mitte: štiil) *spetsialist* (l. spetsialist), *streik* (l. streik).

Häälik-ühend tš (= č).

23. *Tšehhoslovakkia*, *tšehhid*, *tšeremissid*, *tšuvašid*, *tšar-daš*, *tšello*, *tšekk*, *gletšer*.

24. Ü l e s a n n e. Leidke nende võõrsõnade tähendus!

25. Leidke lisaks eelmistele veel 10 võõrsõna, milles e s i - n e b š, kasutades selleks vastavaid sõnaraamatuid!

Z, z (heliline s, mitte ts!).

26. *Zeniit*, *zlott*, *zoloogia*, *zooloog*.

27. Ü l e s a n n e. Leidke nende võõrsõnade tähendus!

Ž, ž (heliline š).

28. *Loož*, *želatiin*, *žest*, *žiiro*, *žilett*, *žurnaal*, *žürii*, *oranž*, *garaaž*, *žargoon*, *prožektor*.

Häälik-ühend dž.

29. *Džungel*, *džentlmen*, *büdzjet*, *bridž*, *Mandžuuria*, *Man-džukuo*.

30. Ü l e s a n n e. Leidke kõigi nende võõrsõnade tähendus!

31. Leidke lisaks eelmistele veel viis võõrsõna, milles esi-neb ž, kasutades selleks vastavaid sõnaraamatuid!

32. M ä r k u s. Keeles juba kodunenud laensõnus esineb š, z ja ž asemel harilikult s, näit. *masin*, *hasart*, *horisont*, *inse-ner*, *manset*, *gasell*, *sinel* jt.

Häälik-ühend ts.

33. Paljudes võõr- ja laensõnades esineb sõna algul ka häälik-ühend *ts*.

Tsaar, *tselluloos*, *tsement*, *tsensor*, *tsentrum*, *tsentraalne*, *tseremoonia*, *tsesuur*, *tsirkus*, *tsitaat*, *tsiviilne*, *tsükkel*, *tsük-loon*.

34. Ü l e s a n n e. Leidke nende sõnade tähendus!

35. H a r j u t u s. Kirjutage kriipsu asemele s, ts, š, tš, z või ž, nagu on nõutav!

Külalistele pakuti —okolaadi. —arda— on ungari rahvantsants. Hiljuti külastas meie linna —irkus. Antiikseis värsimõõttudes esineb sageli —esuur ehk lõige. Lõunamail leiduvaid tihnikuid nimetatakse d—ungliteks. Õpilase kirjandis leidis palju pikki —itaate. Külastasime oma õppereisil ka Kunda —emendivabrikut. Poes oli müüa ka —oti heeringaid. Viimaseil aastail harrastatakse meil palju brid—i. Toas leidis üks diivan ja kaks ku—etti. Isegi öösi askeldavad mehed pro—ektorite ja tõrvikute valgusel lõhutud sildade juures (A. Gailit). —veitslased on vabadust armastav rahvas. —ehhid on slaavlaste läänepoolseim hõim. Autode jaoks ehitati uus garaa—. —illing on Inglise rahaühik. Valimiste ajal avaldati mitu bro—üüri. Meie kooli humanitaarring tellis lugemislauda mitu ingliskeelset —urnaali. Piltide trükkimiseks kasutatakse kli—eid. Kõneleja armastas palju —estikuleerida. Hiinas sõidetakse rik—adega. Meisterliku —ellomänguga suutis kunstnik võita kõigi kuulajate südamed. Härra Kangaste olevat tellinud endale uue plüü—mööbli. Gümnaasiumis tutvustatakse õpilasi eri kirjanduslikkude —anridega ehk liikidega. —iviilrõivastises ei tuntud kohalikku väeülemat äragi. —eremissid on meie hõimlased. Meie kooli kirjandivõistluse —üriisse kuulus kolm õpetajat ja kaks vanema klassi õpilast. Me õpime —ooloogiat.

Võõrtähed.

36. Võõrnimeses ja võõrkeelseis kõnekäändudes võivad esineda veel võõrtähed e (l. tse), ě (l. tše), q (l. ku), w (kaksik-v), x (l. iks), y (l. üpsilon).

C, c. 1) (häälda k:) **Cato**, **cum laude**, **Balzac** (l. balzák), **curriculum vitae** (l. kurrikulum viite).

2) (häälda ts:) **Caesar** (l. tseesar), **Celsius**, **Cicero**.

Č, ě = tš. Näit. sõna **Tšehhoslovakkia** võime kirjutada ka **Čehhoslovakkia**. Soovitav on esimene märkimisviis (tš-ga).

Q, q (esineb ühendis qu; qu tuleb hääldada enamasti kv). **Quintus** (l. kvintus), **Lindequist** (l. lindekvist).

M ä r k u s. Üldnimeses asendatakse qu kv-ga, näit. kvart, kvint, kvalliteet, akvarell.

W, w. 1) (häälda u:) **O. Wilde** (l. uaild).

2) (häälda v:) **Kreutzwald, Wiedemann.**

Märkus. Eesti tegelaste saksa päritoluga nimedes tuleb tarvitada w-d siis, kui nime kandjad ise oma eluajal seda on tarvitanud.

X, x (häälda ks:) **Xerxes** (l. kserkses), **Xenophon** (l. ksenofon), **Xanthippe** (l. ksantipe), **omnia ex ovo.**

Märkus. Kodunenud võõr- ja pärisnimedes asendab x-i ks, näit. **Aleksander, Maks, eksam, eksport, ksülofon.**

Y, y (häälda ü:) **Odysseus** (l. odüsseus), **Lydia** (l. lüüdia), **Jyväskylä** (l. jüväskülä).

Märkus. Üldnimedes asendatakse y enamasti ü-ga, näit. **süntaks, füüsika, tüüp, süsteem, lüüra** jt.

37. Lisades eesti tähtede le vaadeldud võõrtähed, saame järgneva tähestiku:

a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, š, z, ž, t, u, v, w, õ, ä, ö, ü, x, y.

38. Pidage meeles kõik 32 tähte antud järjekorras!

39. Asetage tähestikulisse järjekorda järgnevad kirjanik-kude nimed!

Fr. G. Arvelius, O. W. Masing, K. J. Peterson, Fr. R. Faehlmann, Fr. R. Kreutzwald, J. V. Jannsen, C. R. Jakobson, L. Koidula, Fr. Kuhlbars, M. Veske, J. Pärn, E. Bornhöhe, J. Tamm, J. Bergmann, P. Jakobson, A. Saal, A. Haava, K. E. Sööt, Jakob Liiv, Juhan Liiv, A. Kitzberg, E. Vilde, E. Sär-gava, J. Mändmets, G. Suits, E. Enno, Fr. Tuglas, O. Luts, J. Semper, M. Under, H. Visnapuu, J. Barbarus, A. Alle, J. Kär-ner, A. Adson, A. Gailit, R. Roht, A. H. Tammsaare, V. Grün-thal-Ridala, M. Metsanurk, A. Kivikas, A. Jakobson, H. Raud-sepp, J. Sütiste, V. Adams, A. Mälk, P. Vallak, J. Latik, Cer-vantes, Flaubert, Balzac, Zola, Žukovski, O. Wilde, Goethe, Shakespeare, V. Hugo, Dante.

Juhis. Töö lihtsustamiseks kirjutage algul iga nimi eri paberilehekesele, asetage need tähestikulisse järjekorda ja siis kandke need vihikusse.

Vokaalid ja konsonandid.

40. Häälikud jagunevad täishäälikuiks ehk vo-kaalideks ja kaashäälikuiks ehk konsonanti-deks.

Vokaalid on seesugused häälikud, mis iseseisvaltki, ilma teiste häälikute abita võivad moodustada silbi. Vrd. *e-ma, a-ga, i-lu, e-nam* jt.

Konsonandid on seesugused häälikud, mis võivad moodustada silbi vaid vokaalide abil.

Vokaalid	Konsonandid
<i>a, e, i, o, u, õ, ä, ö, ü, y</i>	<i>b, c, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, š, z, ž, t, v, w, x</i>

41. **H a r j u t u s.** Kriipsutage alla järgnevas palas kõik konsonandid!

Taga karjamaa ja kesa, taga marjamaa ja võsa, läbi pisi-kesest palust, mööda metsavahi talust, suurde metsa, mine küsi, oli siginenud susi; murdis mullikaid ja lambaid, näitas metsast valgeid hambaid, liha sõi ja ojast jõi, öösi ulus — või ja või!
(J. Jaik.)

Helilised ja helitud häälikud.

42. Häälikuid jagatakse nende hääldamise järgi helilisteks ja helituiks. Heliliste häälikute hääldamisel värisevad me häälepaelad, helitute häälikute hääldamisel mitte.

Helilised häälikud	Helitud häälikud
Kõik vokaalid: <i>a, e, i, o, u, õ, ä, ö, ü, y</i> Konsonantidest järgmised: <i>j, l, m, n, r, z, ž, v, w</i>	Järgmised konsonandid: <i>b, p, d, t, g, k, h, s, f, š, c, q, x</i>

M ä r k u s. Kas häälik on heliline või helitu, seda saame teada sel teel, et asetame sõrme kõrisõlmele ja hääldame vastavat häälikut. Kui tunneme selle juures kõrisõlmes väikest väri-
nat, on häälik heliline, vastasel korral on ta helitu.

43. **H a r j u t u s.** Kriipsutage alla kõik helitute häälikute tähed järgnevas katkendis ja lauseis!

Mutt elab maa all, aga jões elavad kalad. Metsas elab jões ja sellel on pikad jalad. Aga eesel on hall, tal on kõrv pikki, mis suuremalt jaolt ikka on kikki. Aga eesli pea pole kuigi hea. Tarkus sinna sisse ei lähe, seepärast ongi seda vähe. (J. Jaik.)

Professor Saugaste võttis osa filosoofide kongressist Tšehhoslovakkias. Ajakirjanikke nimetatakse ka žurnalistideks. Kõneleja žestikuleeris.

k, p, t sõna algul.

44. Eesti omis sõnus kirjutatakse sõna algul alati **k, p, t** (ka liitsõnus uue sõnaosa algul), näit. *kaupmees, pühapäev, talutöö, tagurpidi, õunapuu, peotäis, niikuinii, mõnikord.*

Jälgige järgnevate võõrsõnade kirjutamist!

Daam, daatum, demon, defekt, defineerima, deklamatsioon, delegaat, demokraatia, dialoog, diktaat, diktaator, direktor, diivan, diplom, doktor, draama, duett, dušš, ballaad, ballett, barbaarne, baromeeter, bass, beež, betoon, biblioteek, biograafia, boikott, brošüür, brünett, büroo, büst, galopp, garaaž, gardoob, geenius, genitiiv, geograafia, geomeetria, germaanlane, gramm, graniit, gripp, grupp, gümnaasium, gümnaastika.

45. Ü l e s a n n e. Leidke nende võõrsõnade tähendus!

46. P a n g e t ä h e l e! Nagu näha eeltoodud sõnust, võib võõrsõna algul esineda ka **g, b, d**.

47. Järgnevate laensõnade algusse kirjutame **k, p, t!**

<i>pagas</i>	<i>taanlane</i>	<i>kindral</i>
<i>palkon</i>	<i>teemant</i>	<i>kips</i>
<i>pataljon</i>	<i>tohter</i>	<i>kitarr</i>
<i>patarei</i>	<i>toos</i>	<i>kraad</i>
<i>piljard</i>	<i>topelt</i>	<i>krahv</i>
<i>peekon</i>	<i>tukat</i>	<i>kreeklane</i>
<i>piibel</i>		<i>kuberner</i>
<i>pluus</i>		<i>kummi</i>
<i>puhvet</i>		

P i d a g e m e e l e s! Laensõnus kirjutatakse sõna algul alati **k, p, t**.

48. Harjutus. Kirjutage — asemele **k** või **g**, = asemele **p** või **b** ja + asemele **t** või **d**!

Viljandi ligidale Uueveski orgu on ehitatud supel=assein. +aamid kannavad =otikuid. Keskkoolis huvitas teda enim —eograafia ja =otaanika. =riti laevastik on suurim maailmas. Et osata õigesti rääkida ja kirjutada, selleks tuleb tunda ka —rammatikat. =iibel ilmus eestikeelses tõlkes 1739. a. Meie klassis on mitu head +eklameerijat. Pärast —ümnaasiumi lõpetamist töötas ta pikemat aega =üroos. Sõnade +ekli neerimine ei sünnitanud õpilastele enam raskusi. Õpilaste +iktaadis leidus mõningaid vigu +iftongide märkimise alalt. =agas jõudis kohale. Eesti +raamakirjandus on rikastunud viimasel ajal mitme väärtusliku teosega. —rammofoni on võimalik kasutada edukalt ka õppetöös. Laeval teenis mitmest rahvusest mehi: +aanlasi, =ulgaarlasi, —reeklasi, =oolakaid, inglasi ja rumeenlasi. Värsimõõtudest esineb meil sagedamini +aktül ehk langev kolmik ja +rohheus ehk langev kaksik. =allist võtsid osa ka mitmed +iplomaadid. Shakespeare on suurim kirjanduslik —eenius. =aldiski on väike linn Soome lahe ääres. —olonel Laidvere määrati —arnisoni ülemaks. Eesti suuremad —ipsikaevandused asetsevad Irboska lähedal. Põldurid on hakanud kasvatama =eekonsigu. —indral Laidoner sõitis välismaale. Meile näidati +iapositiiv=ilte. Eesti „=iograafiline leksikon“ sisaldab kõigi tähtsamate eesti tege laste elulood. Kirjandus jaguneb kahte suurde põhiliiki: =roosakirjandus ja =oesia. Ilukirjandust nimetatakse ka =elletristikaks.

h sõna algul.

49. Tuletage meelde, missugused sõnad algavad *h*-ga, missugused *h*-ta!

Järgnevas tabelis leiduvad mõningad *h*-ga ja *h*-ta algavad sõnad, milles sagedamini eksitakse.

<i>h sõna algul</i>	<i>h puudub</i>
<i>habras</i>	<i>aevastama</i>
<i>hajameelne</i>	<i>aganad</i>
<i>hagijas</i>	<i>agu</i>
<i>hale</i>	<i>allikas (= läte)</i>
<i>hagu</i>	<i>alp</i>
<i>hallikas</i>	<i>arv (arvu)</i>
<i>haigutama</i>	<i>elevus</i>
<i>hanguma</i>	<i>ere</i>
<i>hani</i>	<i>igivana</i>
<i>harv (harva)</i>	<i>iil</i>
<i>harva</i>	<i>ind (innu)</i>
<i>hellerhein</i>	<i>irvitama</i>
<i>herilane</i>	<i>oigama</i>
<i>hernes</i>	<i>opman</i>
<i>higi</i>	<i>uba</i>
<i>hind (hinna)</i>	<i>ulguma</i>
<i>hubane</i>	<i>ulgumeri</i>
<i>hulkuma</i>	<i>undama</i>
<i>hunnik</i>	<i>õilmitsema</i>
<i>hurtsik</i>	<i>ädal</i>
<i>hõre</i>	<i>äkki</i>
<i>hõõruma</i>	<i>ämblik</i>
<i>hämmastama</i>	<i>ässitama</i>
<i>härdasti</i>	
<i>hütt</i>	

50. H arjutus. Kirjutage kriipsu asemele **h**, kui see on nõutav!

Sõjad on —ävitunud palju varandusi. Kustki —õredate pilvede vahelt vilksatab üksik täht. —õudseid lugusid teati jutustada vanast mahajäetud veskist. Ootamatud —irmu—ood valdasid juuresolijaid. —aigus ei —üüa tulles. —ubane oli istuda tormisel —õhtul küdeva —ahju ees. Suvine päike kiirgas —eredasti —aknaruutudel. Loetav koht oli nii —ullusti põnev, et poiss —unustas kogu —ümbruse. Poiss murdis —apra puuoksa katki. —ajameelsete inimestega juhtub koomilisi lu-

gusid. Eesti laev „—arjurand“ sõitis —ulgumerele —eringaid püüdma. —iigelsuurt kapsapead vaatasid kõik —ämmastunud pilgul. Kõnet oli tulnud kuulama —üsna suur —ulk —uudis—imulikke. Siin perenaise käsi —oolel tegev, —ulk kistud rohtu —eemal —unnikus (Juh. Liiv). —aasal kasvas —eller—ein. —agijad olid sattunud —undi jälgedele. Silmi ei tohi —õõruda. Isa —istutas —õue —igi—alja kuuse. Õpilased —akkasid —innukalt ja —oolega —arvutama. —arva näeb meie kodumaal veel —unti. Enne kõnet valitses rahva hulgas suur —elevus. Nüüdsel —ajal ei sööda —enam —urtsikuiski —aganaleiba. Suur —erilane oli sattunud —ämbliku—võrku. Vaesus —irvitas —ütist vastu. —igav kõne —ajas —aigutama. Külm paneb —aevastama. —õieke, —õieke, —ära nii —ellasti —õilmitse! Mehed, —isamaa on —äda—ohus! —aasad —aljendavad, lilled —õitsevad.

Liht- ja liithäälik.

Lihthäälik.

51. *Oma tuba, oma luba. Ilus on elu ilusana elatud* (Fr. Tuglas).

Antud lauseis esinevad vokaalid (*a, o, u, i, e*) ja konsonandid (*m, t, b, l, s, t*) üksikult. Seesuguseid häälikuid (üksikvokaale konsonantide vahel ja üksikkonsonante vokaalide vahel) nimetatakse liht- hääli- ku-iks.

Jälgige lihthäälikuid ka järgnevais lauseis!

Võõral maal hea, kodu veel parem.

Vennad tulid linnast.

P a n g e t ä h e l e! õ õ, a a, e e, n n on samuti lihthäälikud, kuigi neid märgitakse kahekordselt.

Liithäälik.

52. *Aegamööda asjad käivad.*

Pane kits kärneriks, küll siis palju kapsaid saad.

Kui mitu erisugust vokaali või eri konsonanti samas sõnas kõrvu esinevad, siis moodustavad nad liithäälikuid.

Selle järgi, kas liithäälik koosneb vokaalidest või konsonantidest, eristatakse liittäishäälikuid ehk vokaalühendeid ja liitkaashäälikuid ehk konsonantühendeid.

Vokaalühendid on näit.:

ae sõnas *aeg*, *iu* sõnas *kiusama*, *üüa* sõnas *hüüavad*.

Näiteid konsonantühendeist:

ndm sõnas *andma*, *ks*, sõnas *jooksen*, *rstn* sõnas *korstnad*.

Diftong.

53. Võrrelge vokaalühendeid järgmistes sõnades!

<i>a e g</i>		<i>van a i sa</i>
<i>e i</i>		<i>el u i ga</i>
<i>s a i me</i>		<i>m a a i lm</i>
<i>ko er</i>		<i>r e a a lne</i>
<i>k ä i n</i>		<i>p o e e m</i>
<i>õ u</i>		<i>geograafi a</i>
<i>l a u ldud</i>		<i>geomeetri a</i>

Sõnus *a e g*, *e i*, *s a i me* jne. kuuluvad vokaalühendid *ae*, *ei*, *ai* samasse silpi, sõnus *van a i sa*, *el u i ga*, *geograafi a* jne. kuuluvad vokaalühendid *ai*, *ui*, *ia* kahte eri silpi.

Vokaalühendit, mis kuulub samasse silpi, nimetatakse *d i f t o n g i k s*.

54. *H a r j u t u s*. Kriipsutage järgnevais lauseis alla diftongid!

Kui ta küla sead ära oli hoidnud ja veel aastat kuus kasvanud, oli tal suur õnn: ta sai taluperenaiseks (Juh. Liiv). Seisatasime ja sirutasime vaimustuses õhku oma väikesed käed (J. Linnankoski). Päike oli veel mõne hea sülla üleval, kui Kõrb-oja heinalised koju tulid ja leidsid, et saun on kuum ja vesi katlas palav (A. H. Tammsaare). Noor poeet luges ette oma poemi. Vanaisa oli tulnud meid vaatama.

55. Pange tähele, missuguseis sõnus on diftong *ai*, missuguseis *ae*!

<i>ai</i>	<i>ae</i>
<i>vaid</i>	<i>aed</i>
<i>naine</i>	<i>laen, laenama</i>
<i>painduma</i>	<i>vaenlane</i>
<i>painutama</i>	<i>vaene</i>
<i>kaine</i>	<i>kaenal</i>
<i>laine</i>	<i>kaebama</i>
<i>oigama</i>	<i>poeg</i>
	<i>koer</i>

Pange tähele, kuidas kirjutame järgnevaid sõnu!

Mitte:

võeras
põesas
hõeruma
sõermed
õenes
mõek
jäeb

Vaid:

võõras
põõsas
hõõruma
sõõrmed
õõnes
mõõk
jääb

Diftong *õe* esineb sõnus *nõel*, *sõel*, *õel*.

56. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele puuduv vokaal!

Kes mü—s sulle selle vihiku? Kes pü—ab kõigest vä—st, saab üle igast mä—st. La—nake mulle oma raamatut! Puud pa—ndusid tormi ees. Kuub on ka—naldest kitsas. Kadunud po—g tuli tagasi. La—ned piitsutavad kallast. Kuuldus va—d o—gamist. Va—ne na—ne mü—s ajalehti. Ko—ra sõ—rmed olid märjad. Puu on seest õ—nes. Ärge hõ—ruge oma silmi! Võ—ras peatus võ—rastemajas. Põ—sas oli linna pesa. Kes hiljaks jä—b, see ilma jä—b. Mesilane nõ—las naabri poissi. Sõ—laga ei kanta vett.

k, p, t helitute häälikute kõrval.

57. *Ats lõhkus puid. Sõitsime lootsikuga mööda järve. Lõikasin nõöri katki ja võtsin paki lahti.*

Helitute häälikute märkide (k, g, p, b, t, d, s, h) kõrval kirjutatakse ainult k, p, t.

Liide -ki ja -gi.

58. Jälgige liite -ki ja -gi esinemist järgmistes sõnades!

-ki	-gi
<i>lind</i> +ki	<i>kell</i> +gi
<i>tuleb</i> +ki	<i>linn</i> +gi
<i>poeg</i> +ki	<i>tulen</i> +gi
<i>andis</i> +ki	<i>narr</i> +gi
<i>papp</i> +ki	<i>lehm</i> +gi
<i>kass</i> +ki	<i>maa</i> +gi
<i>kukk</i> +ki	<i>kana</i> +gi
<i>dušš</i> +ki	<i>beež</i> +gi
<i>šeff</i> +ki	<i>ahv</i> +gi
<i>tšehh</i> +ki	<i>orav</i> +gi

Liide -ki kirjutatakse helitute häälikute märkide (k, g, p, b, t, d, h, s, f, š, c, q, x) järel.

Heliliste häälikute märkide (vokaalide ja konsonantide j, l, m, n, r, v, w, z, ž) külge liidetakse -gi.

59. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele k või g, nagu on nõutav!

Kukk—i ei kire enam nii eredalt, tema rõõm—i pole enam endine. Selles ep küsimus seisab—i. Tušš—i oli lõppenud. Vahepeal oli vihm—i lakanud. Sealt ta tuleb—i. Paremat karja ei toodud—i näitusele. Kullerkupp—i oli lõpetanud oma ilusa kullendamise. Mitmes sõnas oli apostroof—i unustatud panemata. Vanaisal on oma pükstega palju vaeva, sest rihm—i ei taha täita enam hästi oma ülesannet. Krohv—i oli langenud seintelt. Meie linna kuulsaim geograaf—i võttis õppematkast osa. Plüüš—i oli kulunud. Autogaraaž—i oli täidetud öömajalistega. Sulg—i tõrkus kirjutamast inetut mõtet. Ta ei saanud und—i silma. Vähem—i asi oli täis saladust. Linn—i näis tukkuvat.

60. Harjutus. Liitke järgnevaile sõnule kas -gi või -ki, nagu on nõutav!

Tšehh, dušš, žiraff, beež, šahh, poeet, lind, orav, hein, leht, kokk, lill, talv, lein, tuleb, toob, arg, härg, võlg, pime, omad, särg, sepp, kaap, tupp, orb, lahus, endal, memm, õrn, õnn, orav.

Millal esineb *g, b, d* helitute häälikute märkide kõrval?

61. Jälgige *g, b, d* esinemist helitute häälikute märkide kõrval!

a) (<i>kärbes</i>) <i>kärbsed</i>		(<i>hõlpus</i>) <i>hõlpsa</i>
(<i>soodus</i>) <i>soodsad</i>		(<i>tähtis</i>) <i>tähtsa</i>
(<i>võidma</i>) <i>võidke</i>		(<i>võitma</i>) <i>võitke</i>
(<i>hoogus</i>) <i>hoogsad</i>		(<i>märkama</i>) <i>märksa</i>

g, b, d esineb helitute häälikute kõrval *s i i s*, kui sõna mingis algvormis leidub *g, b, d*.

b) <i>kuld</i> + <i>kell</i>		<i>kuldkell</i>
<i>king</i> + <i>sepp</i>		<i>kingsepp</i>
<i>umb</i> + <i>sõlm</i>		<i>umbsõlm</i>

Kui liitsõnade ühendamisel liitsõnaks satub *g, b, d* helitu hääliku märgi kõrvale, jääb ta sinna püsima.

c) Jälgige *g, b, d* esinemist võõrsõnus! *absoluutne, abstraktne, absurdne, anekdoot, smaragd, sünekdohh, röntgenikiirred, asbest, Magdaleena, substantiiv.*

Ülesanne. Leidke nende sõnade tähendus!

Võõrsõnus võib *g, b, d* esineda ka helitute konsonantide kõrval.

Kokkuvõtte. Helitute häälikute märkide kõrval kirjutatakse *g, b, d* ainult kolmel erandjuhul:

- kui sõna algvormis on *g, b, d* (*soodus, soodsad*),
- liitsõnus (*kingsepp*),
- võõrsõnus (*absoluutne*).

62. Harjutus. Kirjutage — asemele *k* või *g*, = asemele *p* või *b* ja + asemele *t* või *d*, nagu on nõutav!

Meil ei õnnestunud muretseda moo+said aparate õppevahendite-kogusse. Jõu+sasti kulus aeg. Ühe koosolija poolt

tehtud ettepanekut ei peetud sün+saks panna hääletusele. Tuleb kasutada iga soo+sat juhust edasiõppimiseks. Õpilased saavutasid uues etteütleses mär—sa paremaid tagajärgi. Väino ei raa+sinud kodunt lahkuda. Kar+sepp elab meie majas. Püü+ku igaüks käia õiget rada! Võisin ainult umbkau+selt vastata. Ungarlaste jalgpallimeeskond mängis väga hoo—salt. Sõi+ke tasa üle silla! Jõu+ke õnnelikult koju! Või+ke vaenlasi tarkusega! Hei+sime õhtul varakult magama, et hommikul enne teisi tõusta. Mägede kõrguse arvestamisel tarvita-takse relatiivset ja a=soluutset mõõdupuud. Õhtuti rääkis isa meile muinasjutte ja anek+oote. Nimisõna nimetatakse ka su=stantiiviks. Mõisteid jagatakse konkreetseiks ja a=,strakt-seiks. Kloostri ülemat nimetatakse a=tiks. Palaviku vastu tarvitatakse as=iriini. Dak+ülit nimetatakse ka langevaks kol-mikuks.

Silp.

63. Häälikud moodustavad silbi. Silp on sõna osa, mis algab uue hingamistõukega. Silbis peab olema vokaal või dif-tong, konsonandid üksi ei moodusta eesti keeles silpi (välja arvatud mõningais hüüdsõnus nagu *tss! tprrr!* jne.). On silpe, mis koosnevad ainult ü h e s t vokaalist: *a-bi, uu-e, a-ga, nei-u* jne. Silpide äratundmine on tähtis sõnade õigeks poolitamiseks ülekandmisel reast teise (vt. § 70). Hoiduge diftonge (*ae, ea, eo, öe*, jne.) pidamast kaheks silbiks, näit. *poeg* (mitte *po-eg*), *teab* (mitte *te-ab*), *mäed* (mitte *mä-ed*) jne.!

Lahtised ja kinnised silbid.

Võrrelge järgmisi silpe!

Lahtised silbid	Kinnised silbid
<i>ta-lu</i>	<i>lin-nas</i>
<i>hoi-a</i>	<i>võit-sin</i>
<i>kaa-lu-da</i>	<i>tu-pes</i>
	<i>ka-tan</i>
	<i>ri-kas</i>
	<i>ha-ka-tud</i>

Lahtised on silbid, mis lõpevad v o k a a l i g a (*ta-lu*), kinnised on need, mis lõpevad k o n s o n a n d i g a (*lin-nas*). Vokaalile järgnev *k, p, t* (õigupoolest *k, p, t = gg, bb, dd*) teeb silbi alati kinniseks (sõnas *ha-ka-tud* on kõik silbid kinnised, kuna *hakatud* õigupoolest = *hag-gad-dud*).

64. Harjutus. Kriipsutage järgnevas katkendis alla kõik lahtised silbid!

Karjapoiss on kuningas.

Hommikul vara tõuseb kuningas üles. Ahju suu pealt võtab ta jalarätikud, mis üle öö pulkadeks on kuivanud, hõõrub käte vahel pehmeks ja mähib jalga. Paar lusikatäit külma piima pruukostiks, tükike leiba lõunaooteks taskusse ja siis metsa.

Kuningas on unine ja sellepärast esiotsa väga tige, ta jagab alamatele rohkem hirmu kui armu.

Pärastpoole läheb tal meel lahedamaks ja kui ta lõunaoodet sööb, ei jäta ta ministreid kunagi ilma, olgu siis et nad teda väga ära on vihastanud.

Kella kuningal ei ole, kett on tal küll, aga keti otsas ripub nuga. Aega rehkendab kuningas varju pikkuse järgi. On vari viis pool jalga pikk, siis ajab ta alamad koju.

(J. Latik.)

Silbitamisest.

65. Tuletage meelde silbitamisjuhiseid!

1. Vokaalide vahel leiduv üks konsonant kuulub teise silpi, näit. *o-ma, pa-rem, võ-tan*.

2. Kui vokaalide vahel leidub mitu konsonanti, siis kuulub ainult kõige viimane neist järgmise silbi juurde, kuna kõik teised jäävad eelmise külge, näit. *kand-ma, vars-ti, kolks-ti*.

3. Pikka vokaali ja diftongi silbitamisel ei poolitata, näit. *maa, poiss, hool*.

4. Liitsõnus eraldatakse silbitamisel liitsõnad üksteisest, näit. *maa-ilm, üks-kõik, kesk-osa*.

Võõrsõnade silbitamisest.

66. Jälgige võõrsõnade silbitamist!

di-rek-tor, det-sem-ber, im-pe-ra-tiiv, ek-soo-ti-li-ne.

Võõrsõnade silbitamisel on maksvad kõik ülalantud juhised.

67. Erandlik silbitamine.

Jälgige järgnevaid võõrsõnu ja leidke ühiseid osasid!

Demokraatia, aristokraatia, bürokraatia; geograafia, fotograafia, biograafia; aerodroom, velodroom, hipodroom.

Neid sõnu tuleb vaadelda kui liitsõnu ja sellepärast silbitatakse neid järgmiselt (vrd. 4. silbitamisreeglit): *de-mo-kraa-ti-a, a-ris-to-kraa-ti-a, geo-graa-fi-a, fo-to-graa-fi-a, ae-ro-droom, ve-lo-droom* jne.

68. Harjutus. Silbitage järgnevad sõnad!

Jõuate, karsklane, detsigramm, majja, saia, aiale, hoiatama, numbri, poeet, materiaalne, demokraatia, desorganiseerima, momentaanne, modernne, kontsert, gümnaasium, aerodroom, velodroom, hipodroom, substantiiv, kolksti, korstnad, instrument, perspektiiv, poetika, geograafia, geomeetria, krae, kantselei, poem, hüään, sanktsioon, instruktor, agressiivne, lauale, neiuga, leiame, tiibklaver, klaasõrn, raskus, degradeerima, desinfitseerima, desinfektsioon, bürokraatia, monogramm, diagramm, kilogramm, fotograaf, hoiatan, riietes, nõuame, laiali, inspektor, keskkool, biograafia, demonstreerima, kontsert, advokaat, spioon, energia.

69. Ülesanne. Leidke kõigi harjutuses esinevate võõrsõnade tähendus!

Sõnade poolitamine ühelt realt teisele ülekandmisel.

70. Tuletage meelde juhiseid silpide ülekandmise kohta ühelt realt teisele!

1. Sõnaosa ülekandmine ühelt realt teisele toimub silpide kaupa (näit. *vii-ma-se-le*).

2. Ühetähelist silpi ei jäeta ükski rea lõppu ega kanta üle järgnevale reale (näit. sõnu *aga, kaua* ei saa poolitada).

3. Ühetäheline silp sõna keskel tuleb liita eelmise sõnaosaga (mitte *lau-ale*, vaid *laua-le*).

Häälikute vältus (pikkus) ja selle märkimine.

Lihthäälikute kolm vädet.

71. Võrrelge jämedalt trükitud häälikute vältust (pikkust) omavahel järgnevais lauseis!

I välde	II välde	*III välde
<i>Kuri koer haukus tee ääres</i>	<i>Kuuri uks oli lahti</i>	<i>Puud pandi kuuri</i>
<i>Kali on toobis</i>	<i>Poiss sõi ühe kaali</i>	<i>Poiss ostis mitu kaali</i>
<i>Lina kasvab põllul</i>	<i>Linna poolt tuli inimesi</i>	<i>Läksin linna</i>
<i>Ära ole kade.</i>	<i>Võta kate pealt!</i>	<i>Ta võttis kate pealt</i>

Häälik võib esineda kolmes pikkuses ehk vältes:

lühike (I välde)
keskpikk (II välde)
ülipikk (III välde).

Tabel üksikute häälikute vädete kohta.

Lühike e. I välde	Keskpikk e. II välde	Ülipikk e. III välde
<i>sada</i>	<i>saadan</i>	<i>(tahan) saada</i>
<i>keda?</i>	<i>keedan</i>	<i>keema</i>
<i>kilu</i>	<i>kiilu (ots)</i>	<i>(taon) kiilu</i>
<i>kolin</i>	<i>kooli (-maja)</i>	<i>(läksin) kooli</i>
<i>tuli</i>	<i>tuules (ja tormis)</i>	<i>(ajas taga) tuuli</i>
<i>võru</i>	<i>võoras (mees)</i>	<i>(rääkisin) võõraga</i>
<i>käru</i>	<i>käärid</i>	<i>(nägin) kääre</i>
<i>kõha</i>	<i>nööri (otsas)</i>	<i>(kiskusin) nööri</i>
<i>müra</i>	<i>müüri (ääres)</i>	<i>(ehitasin) müüri</i>

Lühike e. I välde	Keskpikk e. II välde	Ülipikk e. III välde
<i>habe</i>	<i>hape</i>	<i>happeks</i>
<i>kade</i>	<i>kate</i>	<i>katteks</i>
<i>lugu</i>	<i>lukus</i>	<i>lukku</i>
<i>valu</i>	<i>valla (-maja)</i>	<i>(pääsis) valla</i>
<i>tume</i>	<i>tumma</i>	<i>(ootasin kurt-) tumma</i>
<i>kana</i>	<i>kannu</i>	<i>(vaatan) kannu</i>
<i>nari</i>	<i>narri (-temp)</i>	<i>(nägin) narri</i>
<i>käsen</i>	<i>kassi (-käpp)</i>	<i>(hirmutasin) kassi</i>
<i>keha</i>	—	<i>(kuul tungis) kehha</i>
<i>maja</i>	—	<i>(astusin) majja</i>
<i>kivi</i>	—	<i>kivvi</i>

72. Leidke eelmise tabeli eeskujul iga hääliku kohta kolm sõna, milles vastav häälik esineks lühikeses, keskpikas ja ülipikas vältes!

Lihthäälikute kaks välde.

Diftongid.

73. Võrrelge diftongide vältust järgnevais sõnus!

II välde	III välde
<i>leivajahu</i>	<i>söön leiba</i>
<i>taevas on pilves</i>	<i>taevas ujuvad pilved</i>
<i>jõulud tulevad</i>	<i>jõuludeks saame lahti</i>
<i>ei tohi kiusata</i>	<i>poiss kiusab</i>

Diftongidel on ainult kaks välde: II ja III.

Konsonantühendid.

74. Võrrelge konsonantühendite vältust järgnevais sõnus!

II välde	III välde
<i>sõuame järvel lapsed tuppa! pumbake vett kontsad</i>	<i>jõgi voolab järve keelati lapsi hakkasime pumpama kontsade</i>

Konsonantühendid on kas II või III vältes.

Konsonantide välde märkimine.

75. Jälgige konsonantide märkimist järgnevais lauseis!

Lühike konsonant	Pikk (keskpikk ja ülipikk) konsonant
<i>tal</i>	<i>tallata, talli (-uks) kellade</i>
<i>lin</i>	<i>linnas, linna</i>
<i>var</i>	<i>varred, narrima</i>
<i>käsi</i>	<i>klassi (-uks), (läksin) klassi</i>

Pidage meeles! Lühike konsonant (I välde) märgitakse kirjas alati ühekordselt tähega, pikk konsonant (II ja III välde) märgitakse kahekordselt või ühekordselt. **Kolmekordselt konsonanti ei märgita.**

Vokaalide välde märkimine.

76. Jälgige vokaalide märkimist järgnevais lauseis!

Lühike vokaal	Pikk (keskpikk ja ülipikk) vokaal
<i>ema, veri</i>	<i>eemal</i>
<i>tema</i>	<i>teeme, keelama</i>
<i>paras</i>	<i>vaadata, kaaluma</i>

Pidage meeles! Lühike vokaal (I välde) märgitakse ühekordselt, pikk vokaal (II ja III välde) kahekordselt. Kolmekordselt vokaali ei märgita.

77. Vaadeldge vokaalide märkimist teiste vokaalide kõrval!

Ametimees leiab leiba igal pool.

Parem hoida kui ohata.

Rikka haigus ja vaese õlu on kuulsad.

Pidage meeles! Diftongis ei kirjutata vokaali kunagi kahekordselt (leiba).

g, b, d (k, p, t) völdete märkimine.

78. Jälgige g, b, d (k, p, t) völdete märkimist!

I välde	II välde	III välde
<i>aga</i>	<i>hakata</i>	<i>hakkama, lõikama</i>
<i>lugu</i>	<i>lukus</i>	<i>(panin ukse) lukku, luuke</i>
<i>sadam</i>	<i>satub</i>	<i>sattuma, vaatama</i>
<i>(hobuse) kabi</i>	<i>kapi (-uks)</i>	<i>(panin mütsi) kappi, pumpama</i>

Lühike b, d, g (I välde) märgitakse b, d, g-ga, keskpikk (II välde) k, p, t-ga, ülipikk (III välde) märgitakse lühikese vokaali järel kk, pp, tt-ga, pika vokaali, diftongi ja teise konsonandi kõrval k, p, t-ga.

79. Harjutus. Kirjutage — asemele **kk**, **k** või **g**, = asemele **pp**, **p** või **b**, + asemele **tt**, **t** või **d**!

Taa+ kandis nä=u otsas tu=a—ako+i. Trü—i+ud ni-mesti—ud saa+e+i trü—iko+a ta—asi. Pe+is pe+is se=alt mi+u la+i. Ko—al ku—us nu—a pa+a. Poisid ase+a+i ri+a ja saa+e+i tu=a. Peremees võ+is koormalt ka+e ja la+us kü+epuud tre=i e+e ri+a. Pange nu—a tu=e! Hiir jooksis ka=i alla pei+u. Roo= on pan+ud plii+i peale. Või+—e vaenlast tar—use—a! Pa+a sõimab ka+elt ja ka+el pa+a. See õ=ilane ei taha sugugi õ=i+a. Ka+a

ru+u lau+ ja kutsu rahvas tu=a! Li—imest ei tohi jä+a hä+a. Võ+a, kui kästakse võ+a. Millal algab a—en+e to=imine? Taa+ võ+is ma+i ja täi+is selle ru—istega.

Võõrhäälikute š ja f välde märkimine.

80. Jälgige š-i ja f-i välde märkimist!

II välde	III välde
<i>duši</i> (all)	<i>dušš, dušši</i> (võtma)
<i>tšuvašid</i>	<i>tšuvaššide</i>
<i>šefid</i>	<i>šeffide</i>
<i>žirafid</i>	<i>žiraffide</i>

Võõrhäälikud š ja f esinevad ainult II-ses ja III-ndas vältes. II välte š, f märgitakse ühekordselt (vrd. *k, p, t!*), III välte š, f märgitakse lühikese vokaali järel kahekordselt (vrd. *kk, pp, tt!*); teise konsonandi ja pika vokaali või diftongi kõrval märgitakse III välte f, š ühekordselt (*burš, harf*).

81. Harjutus. Kirjutage — asemele ff või f, = asemele šš või š, + asemele hh või h, nagu on nõutav!

Kaelkirjakut nimetatakse ka žira—iks. Kas sa oled näinud žira—i? Še— lubas teda kuuajalisele puhkusele. Ta tänas selle eest še—i. Tšuva=id asuvad Venemaal. Kes on su še—? Kas sul on veel tu=i? Tahan kirjutada kirjandi peal kirja tu=iga. Tše+id on slaavlaste hõim. Pärnus suvitas möödunud suvel ka mitu tše+i. Pärsia kuningat nimetatakse ša+iks. Ta mängis hästi har—i ja kannelt.

Pika konsonandi märkimine teise konsonandi kõrval.

82. Jälgige pika konsonandi märkimist järgnevais sõnus!

Pikk konsonant ühekordselt märgitud	Pikk konsonant kahekordselt märgitud
<i>homne</i>	<i>homme</i>
<i>kümnes</i>	<i>kümme</i>
<i>lipnik</i>	<i>lipp</i>

Pikk konsonant kahekordselt märgitud	Pikk konsonant ühekordselt märgitud
<i>pikk</i> <i>koppel</i> <i>vapper</i> <i>võtta</i>	<i>piklik</i> <i>kopli</i> <i>vapra</i> <i>võtma</i> <i>vastu</i> <i>rohke</i> <i>ümbrik</i>

Pidage meeles! Pikka konsonanti (välja arvatud pikk s) ei kirjutata kahekordselt teise konsonandi kõrval.

Pika konsonandi märkimine pika vokaali ja diftongi järel.

83. Jälgige pika konsonandi märkimist järgnevais sõnus!

Pikk konsonant kahekordselt märgitud	Pikk konsonant ühekordselt märgitud
<i>võtta</i> <i>sõtta</i> <i>kapp</i> <i>sepp</i>	<i>võitma</i> <i>sõita</i> <i>kaap</i> <i>seep</i> <i>vaatama, kooke, ootan,</i> <i>piipu, toit, näitus, kaotan,</i> <i>laekas</i>

Pidage meeles! Pikka konsonanti (välja arvatud pikk s) ei kirjutata kahekordselt pika vokaali ja diftongi järel.

84. **H a r j u t u s.** Kirjutage konsonant küsimärgi järel kas ühe- või kahekordselt, nagu on nõutav!

Häirimata hi?ngas noor ri?nd ka?rsket õhku. Klaas läks ka?ki ja poiss pu?hkes nu?tma. Korranõudeid tuleb piinlikult täi?ta. Kurvalt kõlavad üle me?tsade ja vä?ljade veel ku?rgede häälotsused, kes le?ndavad lõunamaale. Kui palju ko?rdi olen

seisnud kodutalu ta?mede all ja vaadelnud laia avarust e?nda ü?mber! Kesk ko?plit ka?svas suur ka?sk. Kõ?rboja oli suur kä?skija, suur su?ndija (A. H. Tammsaare). Värdi kõneles hü?plemisi ja katkendlikult. Enne mõ?tle, siis ü?tle! Nad ta?htsid asuda rahulikumatesse pai?kadesse. Ta sai oma ülesa?ndega hä?sti hakkama. Ettevõ?tlik inimene saab hak- kama iga asjaga. Kao?tatud poolehoidu on ra?ske tagasi vöi?ta. Nagu esialgseist mu?ljeist võis järeldada, oli pidu õnnestunud. Tema käeki?rja oli ke?rge lugeda. Ettevõ?tel on olnud aasta jooksul õige tu?nduvaidki ülejää?ke. Kõigile ettehei?teile vastati vai?kimisega. Meie järves on palju sä?rgi. Kirjandusõ?htul ka?nidsid noored poeedid ette uusi luuletusi. Tegime pi?ki jalutuskäi?ke. Va?lgeid lumehe?lbeid langes po- risele tänavale. Meie maal on säilinud palju mälestisi e?ndis- test aegadest. Varakult istun rannas kivil ja oo?tan ärasõi?tu (J. Parijõgi). Nii imeke?rge on rinnus ja nii imehea joosta pa?lja jalu mööda aiaäärset kraaviveert. Tuul vuhistab ma- janu?rkades ja vingub kor?stnais ja a?hjudes.

Pika s - i erandlik märkimine.

85. Pikk s teise konsonandi järel.

Värss, varss, kärss, pulss, kirss, kurss, marss, hülss, avanss, bilanss, simss, marssima, Varssavi (aga värssi, hülsi, avansi jne.)

Kolmanda välte s märgitakse kahekordselt ka teise kon- sonandi (l, m, n, r) järel.

86. Pikk s diftongi ja pika vokaali järel.

Poiss, kauss, kaissu, hõissa, gneiss, puusse (aga poisi, kausi, poisid jne.).

Kolmanda välte s märgitakse kahekordselt ka diftongi ja pika vokaali järel.

Võrrelge järgnevaid sõnu!

r on ülipikk	s on ülipikk
<i>vars</i> (<i>varred</i>)	<i>varss</i> (<i>varsad</i>)
<i>hirs</i> (<i>hirred</i>)	<i>hirss</i> (<i>hirsid</i>)
<i>kirs</i> (<i>kirred</i>)	<i>kirss</i> (<i>kirsid</i>)

r on ülipikk	s on ülipikk
<i>kõrs (kõrred)</i>	<i>kärss (kärsad)</i>
<i>börs (börsid)</i>	<i>farss (farsid)</i>
<i>võrsuma</i>	<i>marssima (marsin)</i>
<i>tõus (tõusud)</i>	<i>kauss (kausid)</i>
<i>pais (paisud)</i>	<i>kaiss (kaisu)</i>
<i>põis (põied)</i>	<i>poiss (poisi)</i>
<i>(need) luused (lusikad)</i>	<i>(nuga tungis) luusse</i>
<i>(läks) teise (tuppa)</i>	<i>(minusse see mõjus),</i>
	<i>teisse (mitte)</i>

87. K o k k u v õ t e. Pikka konsonanti ei kirjutata kunagi kahekordselt järgmistel juhtudel:

1. teise konsonandi kõrval (*homne*),
2. pika vokaali järel (*vaatus*),
3. diftongi järel (*näitus*).

Erandi sellest reeglist moodustab III välte s, mis kirjutatakse kahekordselt pika vokaali ja diftongi järel (värss, poiss, luusse).

88. H a r j u t u s. Kirjutage kriipsu asemele ss või s, nagu on nõutav!

Karjasel oli seljas mär— heintega. Var— kippus heinamaale. Sean— vältas kolm tundi. Viuldaja mängis üht kurba val—i. Vikati var— läks katki. Uhkel sammul mar— isid sõdurid läbi linna. Tänavune sügis oli rikas kir—ide poolest. Ta laulis üht hispaania roman—i. Riiuleile oli laotud suuri ja väikesi kau—e. Arst katsub haige pul—i. Õlekõr— ei päästa uppumat. Eesti kirjanikud sõitsid Var—avi. Ametnikud said avan—i. Uni ajab hulkuma, magamine mar—ima. Tõr— on ääreni vett täi—. Poi— ei olnud nõu— kaasa tulema. Kir—i puud olid täi— ilusaid kir—e. Lignev öö matab kogu looduse oma kai—u. Vana Juhangi keerutas val—i. Riiet ei mõõdeta enam ar—inaga, vaid meetriga. Põi— oli täidetud õhuga. Paberossikesti nimetati vanasti hül—ideks. Õpilased olid õppinud talve jooksul pähe palju ilusaid vär—e. Siga nühkis oma kär—a.

89. Liitsõnus.

Jälgige järgmiste sõnade kirjutamist!

<i>plekk + kast</i>		<i>plekkkast</i>
<i>papp + töö</i>		<i>papptöö</i>
<i>kesk + kiht</i>		<i>keskkiht</i>
<i>pakk + kast</i>		<i>pakkkast</i>
<i>pott + sepp</i>		<i>pottsepp</i>
<i>kiir + rong</i>		<i>kiirrong</i>

Liitsõnas kirjutatakse sõnad nii, nagu seisaksid nad eraldi. Selle tagajärjel võib sattuda kõrvu kolm ühesugust konsonanti, samuti võib esineda kaks ühesugust konsonanti teise konsonandi kõrval ja pika vokaali või diftongi järel.

90. Harjutus. Kirjutage küsimärgi järel olev konsonant kas ühe-, kahe- või kolmekordselt, nagu on nõutav!

Purskaevu torustikud olid ummistunud. Kurtuongi oli hakanud lugema. Uks oli unustatud poo!lahti. Kui lapsel oleks pa?pkarpe, millega ta võiks mängida! Ajalehe kaa?sanne huvitas kõiki. Teose ee?sõna oli trükitud kursiiviga. Kes?koolipoiss tõi lü?kelgul kohale pa?pkaste. Lu?ksepp võttis pu?snoa, et avada sellega ple?karpi. Ta oli näinud metsas vas?kussi. Kingsepp ärgu hakaku rätsepaks ega rätse?p kingsepaks. Poissi huvitas eriti kes?kaeg. Meie aias kasvab palju li?lkapsaid. Tõnu oli roninud vör?kiike. Po?tse?p parandas vas?katelt. Ta kandis vil?tuhvleid. A?veelaev lasti vette. Ris?teel puhkasin mõne minuti.

91. Konsonant -gi ja -ki ees.

Jälgige konsonantide märkimist sufiksi -gi ja -ki ees!

<i>linn + gi</i>		<i>linngi</i>
<i>lill + gi</i>		<i>lillgi</i>
<i>memm + gi</i>		<i>memmgi</i>
<i>kukk + ki</i>		<i>kukkki</i>
<i>näpp + ki</i>		<i>näppki</i>
<i>plekk + ki</i>		<i>plekkki</i>

Ka liite -gi, -ki ees kirjutatakse sõna nii, nagu seisaks ta eraldi.

92. Harjutus. Kirjutage konsonant küsimärgi järel kas ühe-, kahe- või kolmekordselt, nagu on nõutav!

Poi?ski oli kaotanud meekeindluse. Eh?ki Jaan pidi teema endale ise ülalpidamist, saavutas ta koolis häid tagajärgi. Ä?mgi oli tulnud oma miniat vaatama. Ke?lgi oli vahepeal lakanud töötamast. Pa?ki oli unustatud suure kiirusega maha. Li?ngi vajas vihma. Pü?ski seisis nurgas. Ju?tki vaikis. Kõi?ki uudishimulikke ei suutnud mahutada avargi saal. Tuh?ki oli aetud laiali. Külas oli palju ku?ki ja vähe kanu. Tugev ta?mgi kõikus tuule käes. Ku?ki laskis kuulda oma heledat hüüdu. O?ngi oli tühi. Ko?ki ei osanud valmistada igat toitu. Suviste ajal oli toodud kas?ki (sõnast kask) tuppa. Ka?ski (sõnast kass) oli kadunud. Kui lapsel oleks nu?ki, millega ta võiks mängida!

93. Konsonant teiste sufiksrite ja lõppude ees.

Jälgige konsonantide märkimist sufiksrite (välja arvatud -gi, -ki) ees!

<i>metall + ne = metalne</i>	<i>siin + ne = siinne</i>
<i>pikk + lik = piklik</i>	<i>hotell + lik = hotellik</i>
<i>Eesti + lane = eestlane</i>	<i>Itaalia + lane = itaallane</i>
<i>Norra + lane = norralane</i>	<i>Austraalia + lane = austraallane</i>
<i>linn + kond = linkond</i>	<i>kukk + kond = kukkkond</i>
<i>linn + lane = linlane</i>	<i>korall + lane = koralllane</i>
<i>paluma + nud = palunud</i>	<i>veenma + nud = veennud</i>

Kui sõnatüvi (*hotell*) lõpeb sama konsonandiga, millega algab sufiks (või lõpp), siis kirjutatakse sõna nii, nagu seisaks ta eraldi (*hotellik*).

Kui sõnatüvi lõpeb teissuguse konsonandiga, kui algab sufiks (lõpp), siis kirjutatakse sõnatüve lõppkonsonant ühekordselt (*metalne, linkond* jne.).

94. Harjutus. Kirjutage konsonant küsimärgi järel kas ühe-, kahe- või kolmekordselt, nagu on nõutav!

Meie kihelkonna laulupeole oli saabunud ka pääli?nlasi. Talli?nlasi sõitis Helsingisse. Lubikora?lased on liik algseid

loomi. Moder?ne rõivastis ei ole sageli otstarbekohane. Eemalt rukkist kostis rukkiräägu monotoone häälightsus. Mä?slevat rahvahulka ei olnud kerge rahustada. Ratsanikkude meta?lsed kiivrid helkisid päikese käes. Laevale ilmus ka itaa?lannasid ja tše?hlannasid. Krista?lselt särasid vihmapiisad. Metsa ääres kasvas viole?seid kanarbikke. Linna elanikkudest moodustati kaks li?pkonda. Ühe li?pkonna ülemaks määrati li?pnik Vallaste. Krimmi poolsaare elanikke nimetatakse kri?mlasteks. Ootasime lõ?plikku vastust. Eesti elani?kond on oma koo?seisult võrdlemisi ühtlane. Põhja-Tartumaa mäed on pi?kliku kujuga. Ta oli elanud mitu aastat austraalaste hulgaga. Sii?ne elu on vaheldusrikas. Olin teda vee?nud poisi süütuses.

95. K o k k u v õ t e. Kaks ühesugust konsonandimärki võivad esineda teise konsonandi kõrval ja pika vokaali (või diftongi) järel, samuti kolm ühesugust konsonandimärki võivad esineda koos järgmistel juhtudel:

- 1) liitsõnus (*pottsepp, plekkkast*),
- 2) sufiksi **-gi, -ki** ees (*linngi, kukkki*),

3) teiste sufiksitate abil moodustatud sõnus, kui sõna tüvi lõpeb sama konsonandiga, millega algab sufiks (*sinne, korallane*).

M ä r k u s 1. Sõna *rätsep* ei tundu enam liitsõnana, sellepärast kirjutatakse ta ühekordse **t**-ga ja **p**-ga (vrd. *kingsepp, pottsepp* jne.).

M ä r k u s 2. Enam kui kaks ühesugust tähte võib kõrvuti esineda peale ülalmainitud juhtude ka hüüdsõnus sel korral, kui nendega tahetakse märkida pikemaid häälightsusi, näit. *ptrr! ohooo! summdi!* jne.

96. K o r d a v h a r j u t u s. Kirjutage küsimärgi järel olev konsonant kas ühe-, kahe- või kolmekordselt!

Algasime kiirmar?si, et jõuda õigel ajal kohale. Kui arst oli mind vee?nud, et mu pul?s ei tööta normaalselt, jäin koju ega võtnud osa peali?nlaste huvimatkast. Heliaparaadi meta?lse muusika saatel alati uut sean?si. Loodusloo tunnis rääkis õpetaja meile ka?slastest, ööku?lastest ja teistest loomaliikidest. Itaa?lased kandsid rünnakul vas?kiivreid. Turule oli

toodud palju kir?se. Eemal kaerapõllul näris var?s üksikuid rohukõr?si. Lumime?mgi oli päikese paituse tagajärjel hakanud nu?tma. Meie kes?koolil on oma kes?küte. Ko?plisse kahe kase vahele oli üles seatud võr?kiik. Humaa?ne käitumine meeldis kõigile. Kogu kirjani?kond võttis osa kadunud luuletaja muldasängitamisest.

j-i ja i märkimine.

97. Pange tähele järgmiste sõnade kirjutamist!

<i>saia (-naine), (söön) saia</i>		<i>saaja (saab)</i>
<i>hoian, aias, maias</i>		<i>tuli ja, pesi ja (tuleb)</i>
<i>(tahan) käia</i>		<i>käi ja (käib)</i>
„ <i>müüa</i>		<i>müü ja (müüb)</i>
„ <i>süüa</i>		<i>söö ja (sööb)</i>
„ <i>viia</i>		<i>viija (viib)</i>
„ <i>lüüa</i>		<i>löö ja (lööb)</i>
<i>minia (= pojanaine)</i>		<i>mine ja (läheb)</i>

Pidage meeles! i ega ü järel ei kirjutata j-i. Ainult tegijat tähendav liide -ja märgitakse alati j-ga (ka i ja ü järel).

M ä r k u s. Ainsuse sisseütlevas käändes võib esineda ka kaks j-i kõrvuti, näit. *majja, ojja, kujju* jne. (vrd. *tal* — *tallu*, *kivi* — *kivvi* jne.).

98. **H a r j u t u s.** Kirjutage kriipsu asemele j, i või jj, nagu on nõutav!

Lapsed a—asid metsas kilgates oravaid taga. Andke riided ho—ule! La—use kihelkond asub Põhja-Tartumaal. Meie talust möödavoolav jõgi on rikas hundinu—ade poolest. Puu—ra—uja ra—ub metsas puid. Ma—as poiss ostis sa—a. Koju jõudnud, olime tä—esti märjad. Laps kukkus o—a. Ta tõttas la—a maailma. See ei olnud õ—eti ne—u Õ—e süü. Tuul a—as pilved la—ali. Mu pinginaaber mängib hästi vi—ulit. Tal tuli igal hommikul vi—a posti la—ali. Mu—ale Märtnam ei vaadanudki kui auravale supikausile. Poiss astus lähemasse ma—a ja ostis sa—a.

99. **H a r j u t u s.** Kirjutage kriipsu asemele j või jj, kui see on nõutav!

Reisi—ate tähelepanu köitis koha maastikuline ilu. Mini—a toodi ma—a. Juurdetuli—at võtsid vastu kohtlased pilgud seesoli—ate poolt. Müü—a pakkus oma kaupa müü—a. Mõnes talus vahetatakse sageli teeni—aid. Töö kiidab tegi—at. Kus tegi—at, seal nägi—at. Pesi—a peseb pesu. Kutse vii—a tuli tagasi. Küsi—a suule ei lööda. Kohtu-uuri—a sõitis maale. Meie klassis leidub mitugi head vii—ulimängi—at. Kõrboja Anna on haritud nei—u ja suure talu päri—a. Koosoleku protokoll—aks valiti Kusta Kaldvere. Vene sõdur oli vaid selleks olemas, et teda treida ja süü—a igast kandist, ilma et trei—atel ja söö—atel meeldegi oleks tulnud, milleks seda õi—eti tehti (R. Roht). Teekäi—a ei suutnud enam käi—a.

h märkimine võõrsõnus.

100. Võrrelge h märkimist järgnevais võõrsõnus!

<i>h</i> lühikese vokaali järel	<i>h</i> pika vokaali, diftongi järel ja teise konsonandi kõrval
<i>psühholoogia</i>	<i>psüüh, psüühika</i>
<i>tšehh, Tšehhoslovakkia</i>	<i>arhitekt</i>
<i>mehhanism</i>	<i>arhiiv</i>
<i>epohh</i>	<i>monarh</i>
<i>almanahh</i>	<i>tehnika</i>
<i>psühhoos</i>	<i>melanhoolik</i>

Pidage meeles! Võõrsõnus kirjutame pika *h* lühikese vokaali järel kahekordselt, pika vokaali ja diftongi järel ja konsonandi kõrval aga ühekordselt.

E r a n d i d: *mehaanika, mehaaniline.*

101. H a r j u t u s. Kirjutage kriipsu asemele *hh* või *h*, nagu on nõutav!

Gümnaasiumis õpetatakse ka psü—oloogiat. Kõrgema te—nilise hariduse korraldamise küsimuse kaalumiseks moodustati vastav komisjon te—nikuist ja ar—itektidest. Riigi Keskar—iiv asub Tartus. Tše—id on slaavi tõugu rahvas. Inglise kuninga matuseist võtsid osa ka mitmed Euroopa monar—id.

Kella me—anism oli rikutud. Kuningale sihitud tuld malemängus nimetatakse ša—iks. Hiljuti ilmus trükist „Noorusmaa almana—“. Ühiskondlikku võimu ning sundust eitavat õpetust nimetatakse anar—iaks. Psü—oloogia uurib psü—ilisi nähtusi, psü—iaatria tegeleb vaimuhäiretega. Nüüdsel ajal ei esine enam pangakra—e. Muinsusteadust nimetatakse ka ar—eoloogiaks. Suhkru asemel tarvitati sa—ariini.

Mõnede ühesilbiliste sõnade kirjaviis.

102. Tuletage meelde, missuguseis ühesilbilisis sõnus kirjutame vokaali või konsonandi ü h e k o r d s e l t!

Ü h e k o r d n e v o k a a l	Kahekordne vokaal
<i>ma</i> (= mina)	<i>see</i>
<i>sa</i> (= sina)	<i>too</i>
<i>ta</i> (= tema)	<i>need</i>
<i>me</i> (= meie)	<i>nood</i>
<i>te</i> (= teie)	
<i>nad</i> (= nemad)	
<i>mu</i> (= minu)	
<i>su</i> (= sinu)	
<i>ja</i> (= ning)	
<i>ju</i>	
<i>ka</i>	

Ü h e k o r d s e k o n s o n a n d i g a kirjutatakse:

<i>mul</i> (= minul)	<i>kas?</i>
<i>sul</i> (= sinul)	<i>kes?</i>
<i>tal</i> (= temal)	<i>kus?</i>
<i>kel</i> (= kellel)	<i>mis?</i>
<i>mil</i> (= millel)	<i>on</i>
<i>tol</i> (= tolel)	<i>et</i>
<i>mus</i> (= minus)	
<i>sus</i> (= sinus)	
<i>tas</i> (= temas)	
<i>las</i> (= lase)!	
<i>man</i> (= juures)	

Peale selle kõik *h*-lõpulised abisõnad, näit.:

jah
ah
oh
noh
säh
aitäh jne.

Sõnavälde.

103. Nagu häälikud, nii võivad ka sõnad oma vältuselt olla kolmesugused: lühikesed (I välde), keskpikad (II välde) ja ülipikad (III välde). Sõna vältus oleneb esimese silbi vältusest.

Näiteid kolmesuguse vältusega sõnust:

I välde	II välde	III välde
<i>sada</i>	<i>(ära) saada!</i>	<i>(võib) saada</i>
<i>lina</i>	<i>linna (tee)</i>	<i>(läks) linna</i>
<i>ema</i>	<i>(selle) looma</i>	<i>(seda) laulu</i>
<i>valu</i>	<i>(selle) kammi</i>	<i>(läks) metsa</i>
	<i>järves</i>	<i>(seda) seinä</i>

Leidke vähemalt 10 esmavältelist, 10 teisevältelist ja 10 kolmandavältelist sõna!

III välte märkimine kirjas.

104. Teise ja kolmanda sõnavälte vahet, mis hääldamises küll selgesti kuulda, ei saa kirjas harilikult osutada, sest siis peaksime kolmandas vältes kirjutama: võib saada, läks linna, läks mettsa jne., milline kirjaviis aga ei ole praktiline ega ilus. Käesolevas raamatus on kolmandavälteline sõna või sõnaosa tarbekorral tähistatud märgi ' abil vastava sõna või sõnaosa ees, näit.: 'laulu, 'linna, 'losside, 'ümb'rikkude jne.

Esmavältelised sõnad.

105. Pange tähele järgnevate esmavälteliste sõnade sisehäälikute vältet!

karu, elamu, ilutsema, vaga, enam, taga, vanem

Esmavältelistes sõnades on sisehäälikud kõik lühikesed (I vältes).

106. Leidke 10 esmavältelist sõna!

Teise- ja kolmandavältelised sõnad.

107. Pange tähele järgnevate II- ja III-välteliste sõnade sisehäälikute vältet!

II-vältelised sõnad	III-vältelised sõnad
<i>õpin</i>	<i>õppisin</i>
<i>varras</i>	<i>'varda</i>
<i>hoian</i>	<i>'hoida</i>
<i>kaalun</i>	<i>'kaaluma</i>
	<i>õnn</i>
	<i>tee</i>

Teisevälteliste sõnade sisehäälikuist või häälik-ühendeist ei ole ükski ülipikk. Nad on kas lühikesed või keskpikad. Kolmandavälteliste sõnade sisehäälikuist või häälik-ühendeist on vähemalt üks ülipikk.

108. Leidke 10 teise- ja 10 kolmandavältelist sõna!

Pidage meeles! Kõik ühesilbilised sõnad on kolmandas sõnavältes.

Sõnavälte kindlaksmääramine.

109. Millal on sõna lühi-, millal pikavälteline.

Kirjas saab I sõnaväldet ära tunda puhtväliste tunnuste abil. Vaadeldge järgnevaid lühivältelisi sõnu!

vana, lugeda, omama, enam, tragi, seda, ohoi!

Pidage meeles! Sõna on lühivälteline, kui sõna esimeses silbis on ainult üksainus vokaalimärk ja sellele järgneb üksainus konsonant. k-d, p-d, t-d, š-d, f-i tuleb arvestada selle juures kahe konsonandimärgina.

Kõigil teistel juhtudel on sõna pikavälteline (teisevõi kolmandavälteline), näit.: *valla, paksu, eemal, heinal, heinu, sepa, seppa, luku, lukku, võtan, võtta, žirafi, duši, žiraffi, dušši.*

I välde	II ja III välde
<p>Esimeses silbis üks vokaalimärk, sellele järgneb üks konsonandimärk (välja arvatud k, p, t, f, š):</p> <p><i>jahu, prahi, maja, elu</i></p>	<p>1) Esimeses silbis kaks vokaalimärki:</p> <p><i>kaalun, heidan, laia, kaaluda, heitnud</i></p> <p>2) Esimeses silbis üks vokaalimärk, sellele järgneb kaks või enam konsonandimärki:</p> <p><i>venna, venda, kastma, kasta, ostnud</i></p> <p>3) Esimeses silbis üks vokaalimärk, sellele järgneb k, p, t, š, f:</p> <p><i>kapi, tukun, satub, šefi, duši</i></p>

110. **H a r j u t u s.** Kriipsutage järgnevas katkendis alla kõik lühivältelised sõnad!

Üks suur ja üks väike, need olid Toomingas ja Lesta, aeti nurka, kogu klass pandi püsti seisma ja Tootsil kästi pingi alt jalamaid välja tulla, ehk... Edasi ei öeldud, aga et see midagi õige hirmsat oli, selle juures ei kahelnud keegi. Tootsil oli väga hästi meeles, kuidas Kuslap, mineval vahetunnil umbes samas seisukorras, end hulga tagaajajate eest kaua aega varjata jõudis: ta otsustas nüüd sama meetodi järgi talitada, igatahes väljatulekuga mitte rutata. Aga bambuspilliroost kepile ei meeldinud niisugune viivitus sugugi, ta tonkis kärsitult vastu põrandat, vehkles õhus ja kolistas pinkide all ümber, nagu

otsiks ta midagi. Seejuures ei suutnud seegi tema ettevõtlikkust takistada, et ta mitu tindipotti ümber ajas, köstri käed tindiga määris ja ettevaatamata liigutusega akna ruudu puruks lõi.

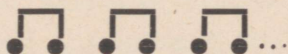
Kuid merede põhja vajunud laevad ja varandused tuuakse päevavalgele, miks ei olnud siis võimalik Tootsi kätte saada, kes ju mitte laev ega varandus ei olnud ja ka meresügavuses ei viibinud: ühel õnnetul silmapilgul, mil Toots oma jala vähe pikemale välja sirutas kui õigus, rabas köster sellest kinni ja rebis ta pingi alt välja. (O. Luts.)

111. Millal on sõna keskpika- ja ülipikavälteline?

Nagu eelolevast ilmneb, on ainult esimene välde kirjast näha. Teine ja kolmas välde aga tuleb kuulumisega tajuda. Seejärest on tähtis tunda nende väldekuulmelist muljet. Välde laad on eriti tunduv, kui kahe- ja kolmevärtelist sõna ütelda mitu korda järgemööda. Teisevärteliste sõnade puhul kuulduvad esimene ja teine (või esimene, teine ja kolmas) silp ühepikkused, kolmandavärteliste sõnade puhul aga kuulduvad esimene silp tunduvalt pikemana kui teine (ja kolmas). Kui neid kõlalisi muljeid, mis sel teel saame, kujutada nootide abil, siis oleks pilt järgmine:

II välde

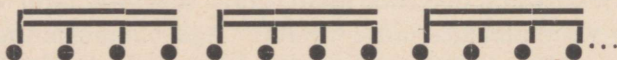
sil-la, sil-la, sil-la....

sil-la-le, sil-la-le, sil-la-le....

tu-le-mi-ne, tu-le-mi-ne, tu-le-mi-ne....

III välde

Kolmanda ja teise välte erinevus on sellest tunda, et III-ndas vältes tuleb hääldamisel mingit häälikut venitada (*läks linnna, tahan ossta*), teises vältes aga mitte (*linnatee, ostan*).

Neile, kelledele II ja III välte äratundmine teeb raskust, võib soovitada järgmist abinõu selle äratundmise harjutamiseks: sõna, mille välte suhtes ei olda kindel, kas on teine või kolmas, hääldatagu pikkamisi ja rõhuga, katsudes, kas sobib selles venitada mingit häälikut. Kui mingi häälik koguni liialdatult pikaks venitatuna tundub otse loomulikuna sellele sõnavormile, siis on III välde, näit. *kurrrbi inimesi, lähen linnna, märrrgi kinnngi*. Kui aga hääliku venitamine tundub ebaloomulikuna ja vastupidi loomulikum on häälikust lühidalt üle minna, siis on II välde, näit. *selle märgi all* (hääldada *selle märrrgi all* oleks ebaloomulik), *linnatänavad* (hääldada *linnnnatänavad* oleks ebaloomulik).

112. Harjutus. Määrake II või III välde järgnevail sõnul, kirjutades iga sõna taha vastava numbri (II, III)!

Vaene naine, võõras mees, võõras rahvas, selles võõras rahvas, see aine, selles aines, lapsed mängivad, mängivad lapsed on õues, marsib, marssima, eestlane, astub saanist, astub saani, teivas, aken, loodan, võitlen, vikat, aitab, veski, raske, hundi, vangla, vanker, julge, atra, adraga, kasvame, kellad, püüdke, kuused, jõukas, talvel, sepa, varras, teate, andsime, õmmelda, hakaku, vendadega.

Pikemate sõnade välted.

113. Nagu tähendatud, oleneb sõna välde esimese silbi vältest. See maksab ka pikemate sõnade kohta, näit. *äratama* (I välde), *harjutamine* (II välde), *võitluseta* (III välde). Ainult *lik-*, *nik-*, *stik-*, *ndik-* jne. ja *lm-lõpulistest* sõnades tuleb väldeid tähele panna ka selle lõpposas.

kuristik — *kuristiku* — *kuris'tikku*
õpetlik — *õpetliku* — *õpet'likku*
kujutelm — *kujutelma* — *kuju'telma*.

114. *Harjutus*. Määrake välde järgnevate sõnade lõpposadel!

Mõistlikud ametnikud, õnnelikkude aednikkude, ööbikud, saatuslikkus, paratamata, saatuslikkus, kirjutamine, lõpetatud.

Välteid võõrsõnus ja laensõnus.

115. Võõrsõnus, mil rõhk kaugemal esimest silpi, määratakse välde alates rõhulisest osast, kuna eespool rõhku olev osa jääb tähele panemata.

II välde	III välde
<i>matemáatika</i>	<i>idé</i>
<i>poliitika</i>	<i>autoritéet</i>
<i>kultúuriline</i>	<i>kultúur</i>
<i>poléerib</i>	<i>poléerima</i>
<i>revolutsioonist</i>	<i>revolutsioon</i>

Mõnikord tuleb võõr- ja laensõnas arvestada ka sõna kõrvalrõhust algava lõpposa väldeid.

II välde	III välde
<i>advokàat</i>	<i>advokàadid</i>
<i>piiskòppe</i>	<i>piiskòpid</i>
<i>kompvèkkide</i>	<i>kompvèkid</i>

Sõnavälte tajumise tähtsus.

116. Välteed mängivad eesti keeles suurt osa: vältevahest oleneb sageli sõna eri vormide vahe; mõnikord annab vältevahe hoopis eri sõna.

II välde	III välde
<i>vangi minnes</i> = kui vang läks	' <i>vangi minnes</i> = kui vangi mindi
<i>rahvas võitleb</i>	' <i>rahvas elab lootus</i>
<i>pilvine taevas</i>	<i>see oli kõrgel 'taevas</i>
<i>ära kard!</i>	<i>kulda ja 'karda</i>
<i>ta võttis suurust</i> (= einet!)	<i>ta imestles kivi 'suurust</i>
<i>vardad</i> (mitm. nom. sõnast <i>vart</i>)	' <i>vardad</i> (mitm. nom. sõnast <i>varras</i>)

Ilma välde te tundmiseta ja tajuda oskamiseta on võimatu eesti keele grammatikast, astmevaheldusest, sõnade muutumisest, käänd- ning pöördkonnist aru saada.

Välte hääldamise vigu.

117. Sageli hääldatakse mõningaid sõnu valesti, mille tõttu võib eksida õige muutkonna ja õigete vormide leidmisel.

III välde II välte asemel.

Väär hääldamine:

'palju (III välde)

'kirju

'otsus

'vastus

'ollus

'auto

'polka

Õige hääldamine:

palju (II välde)

kirju „

otsus „

vastus „

ollus „

auto „

polka „

II välde III välte asemel.

Väär hääldamine:

Õige hääldamine:

tervis (II välde)

põhjus

vahva

kuulus

hirmus

'tervis (III välde)

'põhjus „

'vahva „

'kuulus „

'hirmus „

118. Harjutus. Määrata sõnavälde järgnevas palas! Liitsõnus tuleb iga sõna välde määrata eraldi. Kõik ühesilbilised sõnad on III-vältelised!

Kogu Kiire perekond võtab nimeotsimisest osa. Nii ei leia ka punase peaga Heinrich-Georg-Aadriel, kes kihelkonnakoolis käib, endale kuskil rahu, ta käib ringi nagu põlenud jalgadega kana ja pobiseb ühtelugu enese-ette arusaamatuid sõnu. Aeg-ajalt jääb ta mõne koolivenna ette seisma, vaatab sellele paljutähendavalt näkku ja küsib:

„Ütle mulle üks ilus poisslapse nimi!“

Ja kui küsitav selle peale siis oma arust kõige ilusama nime ütleb, siis raputab Aadriel kurvalt pead ja läheb pobisedes mõne teise poisi juurde, kust ta varsti uue pettumusega lahkuma on sunnitud. Nii on peaaegu kõik poisid läbi küsitud, mõni harv, nende hulgas ka Joosep Toots, on veel küsimata, neist ei ole küll kellestki suuremat loota, aga satub ju vahel viljatera pimedada kana noka ette ja jookseb hiir magaja kassi suhu, nõnda et parem siis juba nendelt kah küsida, et süda rahule jääks.

Ühel heal päeval, kui Toots uue koolipoisiga, kelle nimi Ants Vipper on ja kelle Kiir ise kooliõpetaja toa asemel köstri kööki juhatas, parajasti juttu ajab ja, liigutuste järgi otsustades, ühest suurest ümmargusest asjast kõneleb, läheneb punapea neile nukra näoga ja paneb oma hariliku küsimuse nimele asjus mõlemale ette.

(O. Luts.)

J u h i s. Esiteks määrake kindlaks lühivältelised sõnad ja märkige vastavasse lahtrisse! Siis hääldage pikavältelisi sõnu, määrake kindlaks nende välde ja märkige need vastavasse lahtrisse! Saate järgneva tabeli:

Lühivärtelised sõnad (I välde)	Pikavärtelised sõnad	
	Keskpikad (II välde)	Ülipikad (III välde)
kogu perekond	Kiire võtab	otsimisest nii

Sisehäälikud.

119. Tuletage meelde, mida nimetatakse sõna sisehäälikuks!

k[an]a, l[iig]a, v[õt]an, [oot]ama.

Sõna sisehäälikuiks loetakse häälikuid alates esimese silbi esimesest vokaalist kuni teise silbi esimese vokaalini, viimane mitte kaasa arvatud.

Märkus 1. Liitsõnus märgitakse iga liitosa sisehäälikud eraldi: näit. k[esk]k[ool], v[an]am[ees].

Märkus 2. Mõnes sufikssõnas on tarvis mõnikord kindlaks määrata ka liidete sisehäälikud, näit.

lagend[ik], kurist[ik], kannatl[ik], kujut[elm], laulj[ann]a.

120. Harjutus. Kirjutage ära järgnev katkend ja asetage sisehäälikud nurksulgudesse!

Kui meil veel pükse ei olnud.

Meid oli neli poissi: Tädi-Karla, Küla-Kaarli, minu noorem vend ja mina. Tädi-Karlaga olime ühevanused, Küla-Kaarli oli kõige suurem poiss, kõige noorem ja kõige väiksem oli Ants. Kui vana viimane oli, seda ma õieti ei mäleta, tean ainult niipalju, et ta kõrgemale ei jõudnud sülitada kui suure vaevaga söögilaua peale, kuna meie kolmekesi ilma suurema vaevata kella numbrilaua peale sülitasime. Küla-Kaarli oli suurte kõrvadega poiss, oskas vanduda ja tundis kella. Tema isa oli, enne kui ta jüripäeval meile tuli, Sangaste mõisas moonameheks olnud, seal oligi Kaarli vandumise ja kella-tundmise ära õppinud. See oli peaaegu ka kõik, mis ta oskas.

(J. Latik.)

Astmevaheldus.

Mis on astmevaheldus.

121. Võrrelge sisehäälikute muutmist järgnevais sõnus!

lind — lindude — linnul — linnud

sada — sadade — saja — sajale

lonkama — lonkab — longata — longatud

Nagu neist näiteist selgub, ei erine ühe ning sama sõna (näit. *lind*) vormid mitte ainult lõpposadelt (*de*, *-l*, *-d*), vaid ka sõna keskel on sündinud muutus: sõna sisehäälikud esinevad kahel kujul — ühtedes vormides on *nd* (*d*, *nk*), teistes vormides on *nn* (*j*, *ng*). Sellist sisehäälikute esinemist kahel kujul ühe ning sama sõna eri vormes nimetatakse *astmevahelduseks*.

Tugev aste ja nõrk aste.

122. Astmevahelduslikes sõnus on ühed vormid tugevas astmes (*lind*, *lindu*, *lindude*, *linde* jne.), teised nõrgas astmes (*linnu*, *linnus*, *linnul*, *linnud* jne.). Tugev aste on täielisem kuju, nõrk aste on mingisuguse häälikulise muutusega — lühenemise, teisenemise või kaoga. Missugused vormid on tugevas ja missugused nõrgas astmes, see ei ole kõigil sõnul ühesugune, vaid erinev.

Näit. sõnas *võlg* on ains. nominatiiv tugevas astmes, sõnas *hammas* aga on sama vorm nõrgas astmes.

Astmevaheldusega ja astmevahelduseta sõnad.

123. Võrrelge järgnevaid sõnu omavahel!

Astmevahelduseta sõnad	Astmevaheldusega sõnad
(see) <i>sõna</i> — (selle) <i>sõna</i> — (seda) <i>sõna</i>	(see) <i>sõda</i> — (selle) <i>sõja</i> — (seda) <i>sõda</i>
(see) <i>aasta</i> — (selle) <i>aasta</i> — (seda) <i>aastat</i>	<i>jalg</i> — <i>jala</i> — <i>jalga</i>
<i>elama</i> — <i>elan</i> — <i>elada</i>	<i>sadama</i> — <i>sajab</i> — <i>sadada</i>

Nagu nähtub, jagunevad sõnad kahte rühma:

1) astmevahelduseta sõnad, s. o. sõnad, mille sisehäälikud kõigis vormes püsivad ühesugusel kujul ja samas vältes, ja

2) astmevaheldusega sõnad, s. o. sõnad, mil osa vorme on tugevas, osa nõrgas astmes.

124. Leidke vähemalt 10 astmevahelduseta ja 10 astmevaheldusega sõna!

Missuguste vormide põhjal määratakse kindlaks astmevaheldus?

126. Et ära tunda, kas sõna on astmevaheldusega või ilma, ei tarvitse jälgida kõiki vorme, vaid piisab kahest vormist. Käändsõnade puhul vaadeldakse ains. nominatiivi ja genitiivi, verbide puhul da-infinitiivi ja olevikku.

Näiteid:

Käändsõnad		Verbid	
Nominatiiv	Genitiiv	da-infinitiiv	Olevik
<i>saan</i>	<i>saani</i>	<i>kõndida</i>	<i>kõnnin</i>
<i>vald</i>	<i>valla</i>	<i>tappa</i>	<i>tapan</i>
<i>jalg</i>	<i>jala</i>	<i>liikuda</i>	<i>liigun</i>
<i>sõda</i>	<i>sõja</i>	<i>tahta</i>	<i>tahan</i>
<i>kolle</i>	<i>kolde</i>	<i>rännata</i>	<i>rändan</i>
<i>ehe</i>	<i>ehte</i>	<i>kaevata</i>	<i>kaeban</i>
<i>liige</i>	<i>liikme</i>	<i>salata</i>	<i>salgan</i>
<i>manner</i>	<i>mandri</i>	<i>kaubelda</i>	<i>kauplen</i>

Ainult mõnedel käändsõnadel, mil ains. genitiiv on nõrgas astmes, ei ole ains. nominatiiv puhtal kujul tugevaastmeline ja neil tuleb tugev aste võtta siis ains. partitiivist, näit.

Ains. nom.	Ains. gen.	Ains. part.
<i>sõber</i>	<i>sõbra</i>	<i>sõpra</i>
<i>kubel</i>	<i>kubla</i>	<i>kupla</i>
<i>õgev</i>	<i>õgva</i>	<i>õkva</i>
<i>ahi</i>	<i>ahju</i>	<i>'ahju</i>
<i>asi</i>	<i>asja</i>	<i>'asja</i>
<i>kabi</i>	<i>kabja</i>	<i>kapja</i>

127. H a r j u t u s. Kriipsutage järgnevas palas alla kõik astmevaheldusega sõnad!

K e v a d e.

Algkoolis on maateaduse tund. Pikk, kuivetonud õpetaja seisab tahvli ees ja joonistab suuri ringe ja rattaid. Ta on neid kogu tahvli äärest ääreni täis joonistanud. Ta nimetab neid päikeseks, kuuks ja tähtedeks ja räägib taevakehade ringjooksust, päikese- ning kuuvarjutusest.

Siis istub ta pingiotsale, puhub kriiti sõrmedelt ja hüüab äkki:

„Lohuots, seleta, mis ma jutustasin!“

Toa nurgas, ahju ääres tõuseb väike sassispäine poisike üles.

„Noh, jutusta!“ sunnib õpetaja.

„Ii... ee...“ algab Lohuots ehmunud häälega.

Neil, seal ahju ääres, oli siis, kui õpetaja päikesevarjutusest kõneles, palju huvitavamaid asju läbi rääkida. Keegi jutustas, kuidas nende vene keele tunniandja tänaval maha oli kukkunud. Siis võttis Lohuots oma uue noa välja. Katsuti seda, prooviti headust ja kõvadust, vaadati ka järele, kas selgroots nõnda vedrutab, et selle ja tera-pära vahel pistong lõhki läheb. Siis visati eelmistes pinkides istujate poolt nende kätte paberilipakas, millele pikkade kõrvade ja jämeda ninaga mees oli joonistatud. Joonistuse all aga oli nende maateaduse õpetaja Kalningi nimi. Peetakse nõu, kas ei oleks võimalik välja minnes seda paberilehekest Kalningile nõõpnõelaga seljale kinnitada.

(Fr. Tuglas.)

Missugust häälikute muutust ei tule lugeda astmevahelduseks?

- a) *punane — punase — punast*
- hobune — hobuse — hobust*
- vaene — vaese — vaest*
- pime — pimedat — pimedat*
- tore — toreda — toredat*
- äge — ägeda — ägedat*
- ase — aseme — aset*

habe — habeme — habet
süda — südame — südant
paras — paraja — parajät .

Astmevahelduse hulka ei loeta lõpu *-ne* muutumist *se-ks*. Samuti ei ole astmevaheldus terve silbi juurdetulek, kui välde püsib samana (*pime — pimedä, ase — aseme jne.*)

b) *kindel — kindla — kindlat*
vanker — vankri — vankrit
hõlpus — hõlpsa — hõlpsat

Astmevahelduseks ei loeta ka vahevokaali väljalangemist ilma välte muutusest. Vrd. aga nendega sõnu *tütar — 'tütre — tütart, aken — 'akna — akent* jt., mis on astmevaheldusega, kuna neis välde muutub (*tütar — II välde, tütre — III välde*).

c) Ains. nom.	Ains. gen.	Ains. part.	Ains. illatiiv
<i>talü</i>	<i>talü</i>	<i>talü</i>	<i>tallü</i>
<i>maja</i>	<i>maja</i>	<i>maja</i>	<i>majja</i>
<i>tare</i>	<i>tare</i>	<i>tare</i>	<i>tarre</i>

Astmevahelduseks ei loeta nähtust, kui sisehäälikud muutuvad ainult ains. sisseütlevas, kuna ains. genitiivis, ains. partitiivis ja teistes käänetes nad jäävad muutumatuks.

d) Astmevahelduse hulka ei loeta ka järgmist ainsuse partitiivi ja mitmuse partitiivi sisehäälikute vältelist erinevust: *meri — mere — merd, uni — une — und, teine — teise — teist — 'teisi, naine — naise — naist — 'naisi jne.*

Astmevaheldus *lik-, mik-, ndik-, stik-, bik-, tik-, vik-* ja *lm-sõnus*.

129. Võrrelge järgnevate sõnade lõpposa sisehäälikute muutumist!

õnne'lik — õnneliku — õnnelikku
amet'nik — ametniku — ametnikku
laevas'tik — laevastiku — laevastikku
kuju'telm — kujutelma — kuju'telma

Neil sõnul vahelduvad lõpposa sisehäälikud, mille tõttu neid sõnu tuleb lugeda astmevaheldusega sõnade hulka.

T ä h e l e p a n u ! Astmevaheldusega lik-, mik- jne. sõnust tuleb lahus hoida astmevahelduseta k-lõpulisi sõnu: vihik — vihiku — vihikut, hommik, kuusik, tammik, tuulik jne.

Leidke 10 astmevaheldusega ja 10 astmevahelduseta k-lõpulist sõna!

130. H a r j u t u s. Kriipsutage alla astmevaheldusega sõnad!

Maa, oja, kantselei, endine, saun, hunt, tark, võte, sääsk, memm, lauljatar, põder, uba, kirss, küla, võitja, õpetajanna, piiga, uus, käsi, kõrge, veski, tütar, võti, pale, sadam, ujula, õnnis, manner, jääma, müüma, saatma, õppima, õmblema, hüppama, marssima, ujuma, kirjutama, andma, siduma, kõnelema, libe, säde, kade, soolane, võine, vagel, teder, kabel (kabeli), number, kamber, ingel, tuba, lina, küla, kivi, laevastik, ümbrik, lüpsik, kiri, lubi, vastik, kirjanduslik, maastik, rästik.

Välte- ja laadivaheldus.

131. Võrrelge järgmisi astmevaheldusega sõnu omavahel ja jälgige nende sõnade sisehäälikute muutumist!

Sisehäälikud muutuvad vältuselt	Sisehäälikud teisenevad või kaovad
<i>sepp</i> — <i>sepa</i>	<i>selg</i> — <i>selja</i>
<i>kukk</i> — <i>kuke</i>	<i>sõda</i> — <i>sõja</i>
<i>õppida</i> — <i>õpin</i>	<i>kurb</i> — <i>kurva</i>
<i>lill</i> — <i>lille</i>	<i>algan</i> — <i>alata</i>
<i>linn</i> — <i>linna</i>	<i>hamba</i> — <i>hammas</i>
<i>kool</i> — <i>kooli</i>	<i>kord</i> — <i>korra</i>
<i>võõras</i> — <i>võõra</i>	<i>mägi</i> — <i>mäe</i>
<i>kaaluma</i> — <i>kaalun</i>	<i>tuba</i> — <i>toa</i>
<i>hein</i> — <i>heina</i>	<i>süsi</i> — <i>söed</i>

Esimese rühma sõnus vahelduvad sisehäälikud ainult vältuse poolest (p—pp, k—kk, ll—ll, oo—oo jne.). Sellist sisehäälikute vaheldust nimetatakse v ä l t e v a h e l d u s e k s .

132. Leidke vähemalt 10 vältevaheldusega sõna!

133. Teise rühma sõnus sisehäälikud kas teisenevad (g—j, d—j, b—v) või kaovad (tugeva astme g, b jne. kaob nõrgas astmes). Sellist sisehäälikute vaheldust nimetatakse laadivahelduseks.

134. Leidke vähemalt 10 laadivaheldusega sõna!

Vältevaheldus.

Vokaalid.

135. Vaadeldge pikkade vokaalide ja diftongide vaheldust!

Tugev aste	Nõrk aste
<i>keelan</i>	<i>keelata</i>
<i>haavan</i>	<i>haavata</i>
<i>voolan</i>	<i>voolata</i>
<i>sein</i>	<i>seinast</i>

Ülipikk vokaal või diftong (tugev aste) vaheldub kesk-pika vokaali või diftongiga (nõrk aste).

136. Harjutus. Leidke järgnevaile tugevaastmelistele sõnadele nõrk aste!

Sool, tüür, vaarusin, pöörama, neelama, siil, saan, loom, viilija, hää, võõraga, veerema, laen, laenama, toimima, kaev, sein, teiba, päev, tuul, kraav, taim, keel, juur, tool, väin, mainima, hiivama, toimima, põõsad.

Konsonandid.

137. Vaadeldge konsonantide vaheldust lühikeste vokaalide vahel!

Tugev aste	Nõrk aste
<i>pomm</i>	<i>pommi</i>
<i>kell</i>	<i>kella</i>
<i>kass</i>	<i>kassi (pea)</i>

Tugev aste	Nõrk aste
<i>tšehh</i>	<i>tšehhi (keel)</i>
<i>kukkuda</i>	<i>kukun</i>
<i>õppida</i>	<i>õpin</i>
<i>kappi</i>	<i>kapi</i>
<i>dušš</i>	<i>duši</i>
<i>žiraff</i>	<i>žirafi</i>

Ülipikk konsonant (tugev aste) lühikeste vokaalide vahel vaheldub keskpika konsonandiga (nõrk aste).

138. Vaadelge konsonantide vaheldust pika vokaali või diftongi järel või konsonandi kõrval!

Tugev aste	Nõrk aste
<i>vaat</i>	<i>vaadid</i>
<i>koopad</i>	<i>koobas</i>
<i>läikima</i>	<i>läigib</i>
<i>pumpama</i>	<i>pumbatud</i>
<i>võit</i>	<i>võidu</i>
<i>putru</i>	<i>puhud</i>
<i>lonkama</i>	<i>longata</i>
<i>lootma</i>	<i>loodeti</i>
<i>kuplade</i>	<i>kubla</i>
<i>kaart</i>	<i>kaardid</i>
<i>patja</i>	<i>padjad</i>
<i>valss</i>	<i>valsi</i>

Ülipikk konsonant pika vokaali või diftongi järel või konsonandi kõrval vaheldub lühikese konsonandiga.

139. Harjutus. Leidke järgnevaile tugevaastmelistele sõnadele nõrk aste!

Tiik, piip, taat, kapp, šeff, tõlked, sattuma, rüüpama, ootas, näitama, õnnelikku, ruttama, partides, rattaid, kirjanik, kott, äkked, hüppeis, õppinud, tukkusin, tõukama, reipa, kiitma, peitma, kõited, kauss, värss.

Laadivaheldus.

140. Vaadelge konsonantide *b, d, g, s* vaheldust järgnevais sõnus ja pidage meeles, millega vaheldub *b, d, g, s!*

Tugev aste	Nõrk aste	Hääliku vahelduvad astmed
<i>tuba</i> <i>kuub</i> <i>haab</i> <i>halb</i> <i>tarbed</i> <i>hambad</i> <i>õmblema</i>	<i>toa</i> <i>kuue</i> <i>haava</i> <i>halva</i> <i>tarve</i> <i>hammas</i> <i>õmmelda</i>	<div style="display: flex; align-items: center;"> } <div style="margin-left: 10px;"> <i>b — ∅</i> <i>b — v</i> <i>mb — mm</i> </div> </div>
<i>madu</i> <i>kaduma</i> <i>sada</i> <i>koda</i> <i>lind</i> <i>sild</i> <i>purdel</i> <i>täht</i>	<i>mao</i> <i>kaon</i> <i>saja</i> <i>koja</i> <i>linnu</i> <i>silla</i> <i>purre</i> <i>tähe</i>	<div style="display: flex; align-items: center;"> } <div style="margin-left: 10px;"> <i>d — ∅</i> <i>d — j</i> <i>nd — nn</i> <i>ld — ll</i> <i>rd — rr</i> <i>ht — h</i> </div> </div>
<i>tigu</i> <i>mägi</i> <i>külg</i> <i>märg</i> <i>põlgama</i> <i>arg</i> <i>ohkama</i> <i>usk</i>	<i>teo</i> <i>mäe</i> <i>külje</i> <i>märja</i> <i>põlata</i> <i>ara</i> <i>ohata</i> <i>usu</i>	<div style="display: flex; align-items: center;"> } <div style="margin-left: 10px;"> <i>g — ∅</i> <i>lg — lj</i> <i>rg — rj</i> <i>lg — l</i> <i>rg — r</i> <i>hk — h</i> <i>sk — s</i> </div> </div>
<i>süsi</i> <i>hiis</i>	<i>söed</i> <i>hiie</i>	<div style="display: flex; align-items: center;"> } <div style="margin-left: 10px;"> <i>s — ∅</i> </div> </div>

141. Harjutus. Asetage nõrka astmesse järgmised sõnad!

Pelgama, salgama, halg, kadu, pidama, algama, nülgima, küündima, idu, lüsi, susi, hiis, paas, särg, sülg, käskima, kild, käänd, pöörded, visked, mõirgama, kosk, õde, õrs, hiilgama, lehkama, suund, kärg, hauduma, kõrb, talb, kolb, rada, oht, turbad, kõlbama, külg, tõug, tiib, pidu, kubu, äigama, lugu, küdema, põdema, tõbi.

142. Harjutus. Asetage tugevasse astmesse järgmised sõnad!

Kuued, kased, halva, valla, karvad, viirud, talvani, leo, pannal, kõlvata, kääne, anne, võlad, kõrved, otstarve, helve, vise, kolvid, karukollad, tunnen, hoiab, orvud, arad.

Astmevahelduse erandjuhud.

143. Vaadeldge vokaalide *i, u, ü* vaheldust *b, d, g* ja *s-i* kõrval järgnevais sõnus!

Tugev aste	Nõrk aste	Vokaali muutus
<i>viga</i> <i>pidama</i> <i>mägi</i>	<i>vea</i> <i>pean</i> <i>mäe</i>	<i>i — e</i>
<i>nuga</i> <i>pidu</i> <i>nägu</i>	<i>noa</i> <i>peod</i> <i>näod</i>	<i>u — o</i>
<i>pügama</i> <i>süsi</i> <i>küdema</i>	<i>pöan</i> <i>söed</i> <i>köeb</i>	<i>ü — ö</i>

b, d, g, s-i kõrval olevad lühikesed vokaalid *i, u, ü* muutu-
vad sõna nõrgas astmes *b, d, g, s-i* kao puhul *e-ks, o-ks, ö-ks*.

144. Vaadeldge pikkade vokaalide vaheldust järgnevais sõnus!

<i>ii, uu, üü</i>	<i>aa, ee, oo, õõ</i>
<i>riided — riie</i>	<i>laadima — laen</i>
<i>viis — viied</i>	<i>needma — nean</i>
<i>kuub — kuue</i>	<i>pood — poes</i>
<i>kuus — kuued</i>	<i>lõög — lõas</i>
<i>hüüded — hüüe</i>	
<i>hüüdma — hüüan</i>	

Pikad vokaalid **ii**, **uu**, **üü** püsivad pikkadena sõna nõrgas astmes *b, d, g, s-i* kaost hoolimata. Teised pikad vokaalid (**aa**, **ee**, **oo**, **õõ**) lühenevad nõrgas astmes *b, d, g, s-i* kao puhul.

Mõnede sõnade astmevaheldus.

Pange tähele! Sõnust *pidu, tigu, nõbu* on lubatud tarvitada nii astmevahelduslikke kui astmevaheldusetta vorme:

Nom. <i>pidu</i>	gen. <i>peo</i> e. <i>pidu</i>
<i>tigu</i>	<i>teo</i> e. <i>tigu</i>
<i>nõbu</i>	<i>nõo</i> e. <i>nõbu</i>

Pange tähele! Sõnad *luba, tiib, kõrb* on laadilise astmevaheldusega sõnad.

Mitte:	Vaid:
andsin <i>luba</i>	andsin loa
lubaga	loaga
tiiv	tiib
kõrbes	kõrves

146. **H a r j u t u s.** Asetage nõrka astmesse järgnevad sõnad!

Iga, vägi, uba, hagu, kadu, pagu, huugama, püüdma, saagima, laadima, roog, vagu, idu, sugu, pragu, raag, praad, siiduma, laduma, madu, regi, siga, tugi, vägi, luba, tuba, magu, lugu, tigu, nõbu, pidu, nuga, tiib, kõrb.

Võõrsõnade astmevaheldus.

147. Jälgige võõrsõnade astmevaheldust!

Tugev aste	Nõrk aste
<i>bass</i>	<i>bassi</i>
<i>daam</i>	<i>daami</i>
<i>boikott</i>	<i>boikoti</i>
<i>genitiiv</i>	<i>genitiivi</i>
<i>grupp</i>	<i>grupi</i>
<i>delegaat</i>	<i>delegaadi</i>

Tugev aste	Nõrk aste
<i>kultuur</i>	<i>kultuurid</i>
<i>advokaat</i>	<i>advokaadid</i>
<i>kontsert</i>	<i>kontserdid</i>
<i>tušš</i>	<i>tuši</i>
<i>šeff</i>	<i>šefi</i>

Võõrsõnus esineb ainult vältevaheldus.

148. Leidke vähemalt 10 astmevahelduslikku võõrsõna ja jälgige nende sisehäälikute vältet!

149. H a r j u t u s. Kriipsutage alla astmevahelduslikud sõnad!

Deklinatsioon, nominatiiv, krediit, album, draama, kakao, kataloog, algebra, tehnika, fotograaf, gloobus, diktaat, reaalne, komme, stiil, demon, biblioteek, büroo, gümnaasium, meeter, žurnaal, garaaž, insener, šokolaad, kliše, referaat, frakk, grammofon, fakt, film, sport, džungel, tüüp.

150. K o r d a v h a r j u t u s. Määrake kindlaks järgnevate sõnade aste ja asetage sama sõna vastupidisesse astmesse!

Tuba, sõda, kojad, vigade, pidu, toed, veed, nägu, kaer, saks, külmaga, perroon, koer, kontroll, lõdvalt, kõik, vars, toobid, arvuga, kausis, sõidul, nõid, lauani, sant, koib, põid, karukold, vend, paas, kabi, purjed, patju, laduma, seon, kärbin, kandidaat, küdema, kaduma, pakkida, liikuge, käskima, nõiduma, veenma, laskma, lakkama, tõtlema, vaielda, lendlema, võrdlema, kõlbama.

Peenendus ehk palatalisatsioon.

151. Võrrelge järgnevate sõnade hääldamist!

<i>kott</i>	(gen. <i>kota</i>)	<i>kott</i>	(gen. <i>koti</i>)
<i>jutt</i>	(„ <i>jutu</i>)	<i>jutt</i>	(„ <i>juti</i>)
<i>palk</i>	(„ <i>palga</i>)	<i>palk</i>	(„ <i>palgi</i>)
<i>mulk</i>	(„ <i>mulgu</i>)	<i>mulk</i>	(„ <i>mulgi</i>)
<i>noot</i>	(„ <i>nooda</i>)	<i>noot</i>	(„ <i>noodi</i>)
<i>kann</i>	(„ <i>kannu</i>)	<i>kann</i>	(„ <i>kanni</i>)
<i>kurk</i>	(„ <i>kurgu</i>)	<i>kurk</i>	(„ <i>kurgi</i>)
<i>sulg</i>	(„ <i>sulu</i>)	<i>sulg</i>	(„ <i>sule</i>)

Kui võrdleme t hääldamist sõnas *kott* (gen. *kota*) ja *kott* (gen. *koti*), siis kuulduv t sõnas *kott* (gen. *koti*) „pehmemana“ kui sõnas *kott* (gen. *kota*).

Seesugust üksikute häälikute „pehmemat“ hääldamisviisi nimetatakse peenenduseks ehk palatalisatsiooniks (ka muljeerimiseks). Palatalisatsiooni harilikult kirjas ei märgita. Tarbekorral võib seda märkida tähise ' abil, näit. *ko't*, *pa'l'k*, *ka'n*. Peenenduda võivad eesti keeles vaid järgmised konsonandid: **d**, **t**, **l**, **n**, **r**, **s**, näit. *laad'*, *paat'*, *val'mis*, *tan'tsima*, *sar'v*, *as'jad*.

152. Leidke vähemalt 10 sõna, kus esineb peenendus!

153. Harjutus. Kriipsutage alla sõnad, kus esineb mingi hääliku peenendus, ja märkige see vastava märgiga!

Kas kass on toas? Meie kool asetseb linna keskel. Söö see korp! Mul on ilus pudrumänd. Õues kasvas suur mänd. Seebimull tõusis õhku. Sell müüb poes. Lähem pood asetseb meist kaks kilomeetrit eemal. Lambal on väike tall. Talli uks on lahti. Aias kasvab punaseid tulpe. Kulus palju tunde. Vaat oli juba vankril. Vaat see on tubli! Mul on vill peos. Lambavill on pehme. Õlg valutab. Seal talus ei ole enam õlgi. Padjad on voodis. Kutsu kutsu (= koer) siia! Järv leegib eha paistel (A. Haava).

Rõhk.

154. Võrrelge üksikute silpide hääldamistugevust järgnevais sõnus!

hóian — ohói
áitama — aítáh
tühjale — tohóh
niisugune — niisámuti
sékretär — diréktor
éksam — botáanika

Silpide hääldamistugevust nimetatakse rõhk. Igal sõnal on üks peaarõhk. Pearõhk on eestipäraseil sõnul ja laensõnul esimesel silbil. Ainult üksikuil hüüdsõnul võib pearõhk asetteda ka järgsilpidel. Ka paljudel võõrsõnul ja võõrnimedel on pearõhk kaugemal esimest silpi. Pikemal sõnul

võib pearõhulise silbi kõrval olla ka veel kõrvalrõhulisi silpe, näit. tülemisega, úsklikkude, árkamine, hárjutàti jne.

155. H a r j u t u s. Märkige järgnevail sõnul pearõhk märgiga ´ ja kõrvalrõhk märgiga ` vastava silbi esimese vokaali kohal.

Hääldamine, arvustamisega, kirjutatakse, tulikahju, äraandmine, kuulipilduja, teemooon, väljatõrjumine, kantud, inimestel, lauljanna, laevnikule, paratamatus, ennäe, tõepoolest, hurraa, apelsin, apteek, aadress, advokaat, eksam, album, diplom, meetod, komisjon, kontsert, magnet, pagas, notar, notariaalne, gümnaasium, telefon, protsent, tapet, tapetseerima, komöödia, geograafia, telefoneerima.

Lauserõhk.

156. Rõhutage järgnevais lauseis harvendatud sõnu ja võrrelge lausete tähenduslikku erinevust!

<i>Peremees sõitis linna</i>		<i>Peremees sõitis linna</i>
<i>Ma ostsin selle raamatu</i>		<i>Ma ostsin selle raamatu</i>

jne.

Lauses võime mõne sõna eriti kuuldavale tõsta. Sellist üksikute sõnade rõhutamist lauses nimetatakse *l a u s e r õ h u k s e. m õ t t e r õ h u k s.*

157. H a r j u t u s. Kirjutage järgnev katkend oma vihkusse ja kriipsutage alla lauserõhulised sõnad.

Kojamehe aken löödi lahti ja Ludvi pistis pea välja.
„Värdi!“ hõikas ta ärevalt.

Värdi istus uksepakul ja luges parajasti raamatut. Suvine päike kiirgas eredasti mäárdunud lehekülgedel ja see tegi silmad valusaks. Aga oli just sattunud niisugune koht, kus kuulus röövel Rinaldo Rinaldiini oli tõmmanud mõõga tupest ja kisendanud hirmsa häälega tigidale rüütlile: „Värise, mu pruudi mõrtsukas!“ See oli nii hullusti põnev koht, et Värdi unustas silmavalu ja tõstis Ludvi hüüde peale pea ainult pooleldi raamatu kohalt.

„Mis tahad?“ küsis ta, mõtted kogu aja Rinaldiini mõõga küljes.
(R. Janno.)

Käänded	Küsimused	Ainsus	Mitmus
1. Nimetav e. nominatiiv	kes? mis?	mõte	mõtted
2. Omastav e. genitiiv	kelle? mille?	mõtte	mõtete
3. Osastav e. partitiiv	keda? mida?	mõtet	mõtteid
4. Sisseütlev e. illatiiv	kellesse? millesse? kuhu?	mõttesse	mõttesse e. mõtteisse
5. Seestütlev e. inessiiv	kelles? milles? kus?	mõttes	mõtetes e. mõtteis
6. Seestütlev e. elatiiv	kellest? millest? kust?	mõttest	mõtetest e. mõtteist
7. Alaleütlev e. allatiiv	kellele? millele?	mõttele	mõtetele e. mõtteile
8. Alalütlev e. adessiiv	kellel? millel?	mõttel	mõtetel e. mõtteil
9. Alaltütlev e. ablatiiv	kellelt? millelt?	mõttelt	mõtetelt e. mõtteilt
10. Saav e. translatiiv	kelleks? milleks?	mõtteks	mõteteks e. mõtteiks
11. Olev e. essiiv	kellena? millena?	mõttena	mõtetena e. mõtteina
12. Rajav e. terminatiiv	kelleni? milleni?	mõnteni	mõteteni e. mõtteini
13. Ilmaütlev e. abessiiv	kelleta? milleta?	mõtteta	mõteteta e. mõtteita
14. Kaasütlev e. komitatiiv	kellega? millega?	mõttega	mõtetega e. mõtteiga

Käänamisest.

158. Tuletage meelde käänete nimetused ja nende järjekord! (vt. tabel lk. 63).

Käänete moodustamine.

Ainsuse genitiiv ja sellest saadavad käänded.

159. Jälgige, missugused käänded saadakse ainsuse genitiivist!

Ains. omastav	mõtte	jala
sse-lõpuline sisseütlev	mõtte-sse	jala-sse
seesütlev	mõtte-s	jala-s
seestütlev	mõtte-st	jala-st
alaleütlev	mõtte-le	jala-le
alalütlev	mõtte-l	jala-l
alaltütlev	mõtte-lt	jala-lt
saav	mõtte-ks	jala-ks
olev	mõtte-na	jala-na
rajav	mõtte-ni	jala-ni
ilmaütlev	mõtte-ta	jala-ta
kaasaütlev	mõtte-ga	jala-ga
Mitmuse nimetav	mõtte-d	jala-d

P i d a g e m e e l e s! Ainsuse genitiivist saame moodustada ains. sse-lõpulise sisseütleva ja kõik sisseütlevale järgnevad käänded ja mitm. nimetava sel teel, et liidame ainsuse genitiivile vajaliku käände lõpu.

Mitmuse genitiivist saadavad käänded.

160. Jälgige, missugused käänded saadakse mitmuse genitiivist!

Mitmuse omastav	mõtete	jalgade
sisseütlev	mõtete-sse	jalgade-sse
seesütlev	mõtete-s	jalgade-s
seestütlev	mõtete-st	jalgade-st

alaleütlev	mõtete-le	jalgade-le
alalütlev	mõtete-l	jalgade-l
alaltütlev	mõtete-lt	jalgade-lt
saav	mõtete-ks	jalgade-ks
olev	mõtete-na	jalgade-na
rajav	mõtete-ni	jalgade-ni
ilmaütlev	mõtete-ta	jalgade-ta
kaasaütlev	mõtete-ga	jalgade-ga

Pidage meeles! Mitmuse genitiivist saame moodustada kõik de-mitmuse käänded sel teel, et liidame genitiivile tarvismineva käände lõpu.

i-mitmuse illatiivist saadavad käänded.

161.

i-mitmuse	sisseütlev	mõttei-sse	jalu-sse
	seesütlev	mõttei-s	jalu-s
	seestütlev	mõttei-st	jalu-st
	alaleütlev	mõttei-le	jalu-le
	alalütlev	mõttei-l	jalu-l
	alaltütlev	mõttei-lt	jalu-lt
	saav	mõttei-ks	jalu-ks
	olev	mõttei-na	jalu-na
	rajav	mõttei-ni	jalu-ni
	ilmaütlev	mõttei-ta	jalu-ta
	kaasaütlev	mõttei-ga	jalu-ga

Pidage meeles! — i-mitmuse käänded saame i-mitm. sisseütlevast sel teel, et jätame sisseütleva käände lõpu ära ja asendame selle tarvismineva käände lõpuga.

Põhi- ja peakäänded.

162. Ainsuse genitiivi, mitmuse genitiivi ja i-mitmuse illatiivi, millest saadakse tuletada teisi käändeid, nimetatakse **põhikäändeks**. Neid käändeid tuleb käänamisel eriti tähele panna.

163. Peale nende käänete tuleb silmas pidada veel neid käändeid, mida me eelantud põhikäänete abil ei saa tuletada.

Need on: ainsuse nominatiiv, partitiiv ja illatiiv ja mitmuse partitiiv.

Tegelikus keeleõpetuses ei mainita harilikult käändeid, mida saab tuletada teistest käänetest, vaid antakse ainult seitse käänet:

ainsusest	mitmusest
nominatiiv	
genitiiv	genitiiv
partitiiv	partitiiv
illatiiv	illatiiv

Neid käändeid nimetatakse **peakäändeks**.

Peakäänete suhted astmevahelduslikel sõnul.

164. Astmevahelduslikkude sõnade käänamisel tuleb eriti silmas pidada astet. Õige astme leidmiseks pidage meeles järgmisi suhteid, mis valitsevad peakäänete vahel.

Ains. nominatiiv ja partitiiv.

165. Jälgige ains. nominatiivi ja partitiivi astet järgnevais sõnus!

Ains. nominatiiv	Ains. partitiiv
<i>jalg</i>	<i>jalga</i>
<i>kolle</i>	<i>kollet</i>
<i>sepp</i>	<i>seppa</i>
<i>rikas</i>	<i>rikast</i>
<i>kõrb</i>	<i>kõrbe</i>
<i>hüljes</i>	<i>hüljest</i>
<i>pale</i>	<i>palet</i>
<i>vise</i>	<i>viset</i>
<i>kolb</i>	<i>kolbi</i>

jne.

Nagu neist sõnust nähtub, on ains. nominatiiv ja ainsuse partitiiv enamasti samas astmes. Erandi moodustavad sõnad

nagu *teder, põder, sõber, kubel, vagel, õgev* (vt. lk. 87),
asi, ahi, kari, kabi jne.

166. **H a r j u t u s.** Moodustage ainsuse partitiiv järgnevaist sõnust!

Otstarve, helve, heie, teelahe, manner, turvas, sammal, katel, ketas, liige, anne, küünal, pastel, aade, küte, üte, saade, toode, tahe, murre, muie, purre, kirre, hõise, ehe, mõõde, tõbi, roog, lõõg, mold, orb, halg, veerg, regi, haab, kurg, saag, plomb, haug, laid, tiib, pilv, küps, kubu, nõbu, pidu, ladu, vagu.

Ainsuse nominatiiv ja genitiiv.

167. Vaadeldge ains. nominatiivi ja genitiivi astet järgnevais sõnus!

Ains. nominatiiv

Ains. genitiiv

jalg

jala

kolle

kolde

sepp

sepa

rikas

rikka

kõrb

kõrve

hüljes

hülge

pale

palge

vise

viske

kolb

kolvi

jne.

Nagu neist sõnust nähtub, on ainsuse nominatiiv ja genitiiv enamasti **v a s t u p i d i s e s** astmes.

Erandi moodustavad sõnad nagu *teder, põder, sõber, kubel, vagel, õgev* (vt. lk. 87), *asi, ahi, kari, kabi* jne.

168. **H a r j u t u s.** Moodustage ains. genitiiv kõigist harjutuses nr. 166 antud sõnust!

Ains. partitiiv ja mitm. genitiiv.

169. Jälgige ains. partitiivi ja mitm. genitiivi astet järgnevais sõnus!

Ainsuse partitiiv

Mitmuse genitiiv

seppa

seppade

mõtet

mõtete

kuristikku

kuristikkude

rikast

rikaste

jalga

jalgade

lauda

laudade

kõrbe

kõrbede

otstarvet

otstarvete

viset

visete

helvet

helvete

hüljest

hüljeste

Pidage meeles! Mitm. genitiiv on samas astmes kui ains. partitiiv. Erandi moodustavad sõnad nagu *liige* (—*liiget* — *liikmete*), *kaunis* (*kaunist* — *kaunite*) jne.

170. Harjutus. Moodustage mitm. genitiiv järgnevaist sõnust!

Sõber, mätas, koobas, vanne, pale, muie, kolle, purre, saabas, toode, aade, oder, ader, aednik, kunstnik, kunstlik, kompvек, tõld, härg, võlg, poiss, pulss, kirss, valss, kaart, pilt, eit, palk, vend, arg, kuub, luud, rand, vald, hunt.

Mitmuse partitiivi aste.

171. Jälgige mitm. partitiivi astet järgnevais sõnus!

Ains. nominatiiv

Ains. genitiiv

Mitm. partitiiv

jalg

jala

jalgu

kolle

kolde

koldeid

leht

lehe

lehti

sõda

sõja

sõdu

rikas

rikka

rikkaid

mõte

mõtte

mõtteid

liige

liiget

liikmeid

tütar

tütre

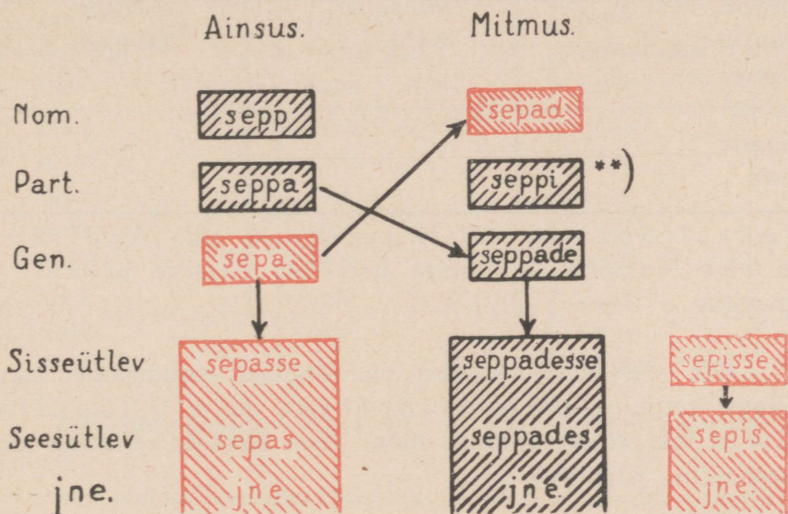
tütreid

Pidage meeles! Mitmuse partitiiv on alati tugevas astmes.

172. Harjutus. Asetage järgnevad sõnad mitmuse partitiivi!

Aine, kinnas, riie, hapu, hüpe, mõte, ike, vaade, tõuge, tahe, murre, ehe, vise, purre, helve, muie, kirre, rikas, mätas, turvas, ketas, kikas, manner, aher, kukal, liige, seeme, hüljes, rukis, ablas, saabas, sõber, teder, koger, vanne, lõige, väide, ader, äke, puder, kabi, padi, kuristik, mäestik, ümbrik, õnnelik, tahtlik, kartlik, paat, seep, sirp, pink, kõik, kaart, lomp, lamp, sulg, tont, kiri, tund.

Käänete moodustamise kavand.*)

173. Tarvitades ülal-antud käänete moodustamise kavandit kääna ke peakäändeis sõnu *kõrb* (gen. *kõrve*), *otstarve* (gen. *otstarbe*), *pale* (gen. *palge*), *kolb* (gen. *kolvi*), *hüljes* (gen. *hülje*) ja *helve* (gen. *helbe*).

Mitmuse partitiiv.

174. Pange tähele, millega lõpeb mitmuse partitiiv!

Poes müüdi vaipu, patju, keppe, suuski, plekk-topse, toope, kaarte, raamatuid, pliiatseid,

*) Kõik sama värviga trükitud käanded on samas astmes.

**) Mitm. partitiiv on alati tugevas astmes.

sulepäid, kraesid, vilesid, vedrusid ja paljusid muid asju.

Mitmuse partitiivi lõpul võib olla:

1) vokaal — e, i, u	2) -id	3) -sid
<i>vaipu patju keppe suuski topse toope kaarte asju</i>	<i>raamatuid pliiatseid sulepäid muid</i>	<i>kraesid vilesid vedrusid paljusid</i>
vokaalilõpuline e. lühike mitmuse partitiiv	id-lõpuline mitm partitiiv	sid-lõpuline mitm. partitiiv

175. Paljudest sõnadest on võimalik moodustada kahe-
sugust mitmuse partitiivi: lühikest ja sid-lõpulist.
Kui ei teki kokkusattumisi mõne teise sõnaga, eelistage lühi-
kest mitm. partitiivi!

Mitte:

kappisid
lahtesid
laiasid
kohtasid
kaupasid

Vaid:

kappe
lahti
laiu
kohti
kaupu

jne.

Lühike mitm. partitiiv.

176. Jälgige, millal lõpeb lühike mitmuse partitiiv *u, i*,
ja *e-ga*, tähele pannes selle juures ains. genitiivi lõppvokaali.

Ains. nom.	Ains. gen.	Mitm. part.
<i>sulg</i>	<i>sule</i>	<i>sulgi</i>
<i>kuub</i>	<i>kuue</i>	<i>kuubi</i>
<i>järv</i>	<i>järve</i>	<i>järvi</i>
<i>kott</i>	<i>koti</i>	<i>kotte</i>
<i>kuul</i>	<i>kuuli</i>	<i>kuule</i>
<i>tund</i>	<i>tunni</i>	<i>tunde</i>
<i>materjal</i>	<i>materjali</i>	<i>materjale</i>
<i>laul</i>	<i>laulu</i>	<i>laule</i>
<i>õnnelik</i>	<i>õnneliku</i>	<i>õnnelikke</i>
<i>jutt</i>	<i>jutu</i>	<i>jutte</i>
<i>sõna</i>	<i>sõna</i>	<i>sõnu</i>
<i>ader</i>	<i>adra</i>	<i>atru</i>
<i>viga</i>	<i>vea</i>	<i>vigu</i>
<i>sukk</i>	<i>suka</i>	<i>sukki</i>
<i>koht</i>	<i>koha</i>	<i>kohti</i>
<i>kena</i>	<i>kena</i>	<i>keni</i>
<i>nuga</i>	<i>noa</i>	<i>nuge</i>
<i>koda</i>	<i>koja</i>	<i>kode</i>

Kui ains. genitiivi lõpul on *-e*, siis mitmuse partitiivi lõpul on *-i*.

Kui ainsuse genitiivi lõpul on *-i* või *-u*, siis mitmuse partitiivi lõpul on *-e*.

Kui ainsuse genitiivi lõpul on *-a*, siis mitmuse partitiivi lõpul on *-u* või *-i* või *-e*.

Selle juhise võime koondada tabelisse!

Ains. genitiivi lõpul:	Mitm. osast. lõpul:						
<i>e</i>	<i>i</i>						
<i>i</i>	<i>e</i>						
<i>u</i>	<i>e</i>						
<i>a</i>	<table style="border: none;"> <tr> <td style="border: none;">{</td> <td style="border: none;"><i>u</i></td> </tr> <tr> <td style="border: none;"></td> <td style="border: none;"><i>i</i></td> </tr> <tr> <td style="border: none;"></td> <td style="border: none;"><i>e</i></td> </tr> </table>	{	<i>u</i>		<i>i</i>		<i>e</i>
{	<i>u</i>						
	<i>i</i>						
	<i>e</i>						

177. Et jõuda selgusele *a*-tüveliste sõnade (*a*-tüvelisteks nimetatakse sõnu, mis lõpevad ains. genitiivis *a*-ga) mitmuse partitiivi lõppvokaali suhtes (kas *u*, *i* või *e*), uurige järgnevaid tabelleid, tähele pannes sõna esimese silbi vokaali!

Ains. nom.	Ains. gen.	Mitm. part.
<i>kala</i>	<i>kala</i>	<i>kalu</i>
<i>vana</i>	<i>vana</i>	<i>vanu</i>
<i>sigä</i>	<i>sea</i>	<i>sigu</i>
<i>sõda</i>	<i>sõja</i>	<i>sõdu</i>
<i>nõel</i>	<i>nõela</i>	<i>nõelu</i>
<i>hein</i>	<i>heina</i>	<i>heinu</i>
<i>äi</i>	<i>äia</i>	<i>äiu</i>

Pidage meeles! Kui *a*-tüvelistel sõnadel on esimese silbi esimeseks vokaaliks *a*, *i*, *õ* või on esimeses silbis diftong *e i*, *ä i*, siis on neil mitm. part. lõpul - *u*.

Erandid: *pikk* — *pikki*, *silm* — *silmi*, *king* — *kingi*.
iva — *ivi*, *lisa* — *lisi*, *nisa* — *nisi*, *iga* — *igi*.

Mitm. part.	Ains. nom.	Ains. gen.
<i>tera</i>	<i>tera</i>	<i>teri</i>
<i>konn</i>	<i>konna</i>	<i>konni</i>
<i>luht</i>	<i>luha</i>	<i>luhti</i>
<i>pärg</i>	<i>pärja</i>	<i>pärgi</i>
<i>püha</i>	<i>püha</i>	<i>pühi</i>
<i>pöör</i>	<i>pööra</i>	<i>pööri</i>
<i>kuri</i>	<i>kurja</i>	<i>kurje</i>
<i>nui</i>	<i>nuiä</i>	<i>nuiie</i>

Kui *a*-tüvelistel sõnadel on esimese silbi esimeseks vokaaliks *e*, *o*, *u*, *ä*, *ö*, *ü*, siis on neil mitm. part. lõpul - *i*.

j ja i järel on mitm. partitiivis *i* asemel erandlikult *e*.

Ains. nom.	Ains. gen.	Mitm. part.
<i>nuga</i>	<i>noa</i>	<i>nuge</i>
<i>tuba</i>	<i>toa</i>	<i>tube</i>
<i>luba</i>	<i>loa</i>	<i>lube</i>
<i>muna</i>	<i>muna</i>	<i>mune</i>
<i>koda</i>	<i>koja</i>	<i>kode</i>
<i>oda</i>	<i>oda</i>	<i>ode</i>
<i>oja</i>	<i>oja</i>	<i>oje</i>
<i>ora</i>	<i>ora</i>	<i>ore</i>

Kui a - tüveline sõna, millel on esimese silbi vokaaliks u või o, on ains. nominatiivis esimesel vältel, siis lõpeb ta mitm. partiivis e - ga. Erandiks selle juures on o m a — o m i ja o s a — o s i.

Tähele panna!

Mitte:

nurke
sukke
kohte
julme
kurbe
ränke
relvu
kenu
kellu
kingu
õuni
aegi
kelpu
käsnu
kulmi
iseloomi
õnnelikka
poissa
asje
otre
käsa

Vaid:

nurki
sukki
kohti
julmi
kurbi
ränki
relvi
keni
kelli
kingi
õunu
aegu
kelpi
käsni
kulme
iseloomi
õnnelikke
poisse
asju
otri
käsi

Seletage, mispärast peab see nii olema!

178. Harjutus. Pange sulgudes olevad sõnad vokaal-lõpulisse mitm. partitiivi!

Lapsukesed nopivad (marjad). Sellid müüvad (kaubad). Raju murrab puude (ladvad). Pilvepõu puistab (piisad). Hobused söövad (heinad). Ärge ostke neid (halvad nahad)! Mõni kannab (laiad kingad). Ära tee (pikad sõnad)! Mu sõbra kirjatöös oli vähe (read), kuid palju (vead). Rukkis kasvab palju (sinililled). Meie metsas on palju (lepad) ja (tammed). Siin on palju (tühjad nurgad). Kass lakkus oma (soojad käpad). Meie talu aias kasvas (männid, lepad, pärnad, kased, kuused) ja palju teisi puid. Me nägime jälle (kuldnokad). Langenute haudadele pandi (pärjad). Suitsuga on võimalik peletada (säased). Eeskojas on kuulda (arglikud sammud). Tüdruk peseb (kausid ja kulbid). Kõneldakse, et ta kartvat (tondid ja kratid). Meie talu mailt on leitud (vanad sõled, pärlid, noad, odad ja mõõgad). Ta kandis (pikad sukad). Ta sai sõbralt (pikad kirjad), täis (hellad sõnad). Kloostri oli hulk (mungad ja nunnad). Laenatud raha eest tuleb maksta (protsendid). Reisija nägi (suured laevastikud). Toas leidis järgmist mööblit: (lauad, pingid, kapid, toolid, sängid, kušetid), vanaaegseid (seinakellad) ja (postamendid). Siin ei leidu (tühjad kohad). Meie koolilinnas Tartus on palju (koolid ja seltsid). Ta sõi (küpsed marjad). Laos oli palju (relvad). Hoidke oma (kaustad)! Möödus palju (tunnid ja hetked). Meie kodumaa on näinud palju (julmad ajad) ja palju vaenlaste röövivaid (sõjajõugud).

Mõningaid juhtumeid i d -lõpulisest mitmuse partitiivist.

179. Jälgige, millal on mitm. partitiivi lõpul -id!

Ühtlasi kirjutage need sõnad ära ja täiendage puudevate vormidega!

a) Ains. nominatiiv

Mitmuse partitiiv

maa

maid

puu

puid

tee

töö

hää

idee

büroo

b) Ains. nominatiiv	Ains. genitiiv	Mitm. partitiiv
sadam	sadama	sadamaid
kübar	kübara	kübaraid
vihik		
kõneleja		
labidas		
säde		
ase		
pime		
libe		
sõdur	sõduri	sõdureid
pudel	pudeli	pudeleid
vaksal		
vedur		
paber		
redel		

Pidage meeles! Mitmuse partitiivi lõpul on -id järgmistel juhtudel:

a) kui sõna ainsuse nominatiiv lõpeb pika vokaaliga (välja arvatud pikk ii ja üü),

b) astmevahelduseta kolme- ja enamasilbilise ainsuse genitiiviga sõnadel. Kui genitiiv lõpeb selle juures i-ga, on sõna mitmuse partitiivi lõpul **-eid**.

180. H a r j u t u s. Moodustage mitm. partitiiv järgnevaist sõnust!

Ase, habe, süda, lade, pime, kibe, jahe, lennuk, lootsik, tuulik, laulik, kevad, vedur, porgand, madal, sügav, vikat, album, eksam, kanep, miljon, kampsun, kolmas, kuues, ügeja, sipelgas, korter.

Mõningaid juhtumeid s i d -lõpulisest mitmuse partitiivist.

181. Jälgige, millal on mitmuse partitiiv *sid*-lõpuline, ja märkige puuduvad vormid!

a) Ains. nominatiiv	Ains. genitiiv	Mitm. partitiiv
või	või	võisid
nõu	nõu	nõusid
krae	krae	kraesid
papagoi		
kantselei		
politsei		
prii		
klii		
püü		
süü		

Ains. nominatiiv	Mitm. partitiiv
b) ime	imesid
pere	peresid
kõne	
male	
vile	
vahe	
talu	
tulu	
tuju	
c) neiu	neiusid
palju	paljusid
kirju	
kalju	
hapu	
draama	
teema	
soolo	
pasta	
d) lauljanna	lauljannasid
võistlejanna	
õmblejanna	
kuninganna	
vürstinna	

e) harjutelu
käsitelu
kujutelu
arvustelu

harjutelusid

Pidage meeles! Mitmuse partitiivi lõpul on **-sid** järgmistel sõnadel:

a) sõnadel, mil ains. nominatiivis ja genitiivis on diftong või pikk vokaal *ii* ja *üü* (*või, papagoi, prii, püü*);

b) kahesilbilistel astmevahelduseta *e-* ja *u-lõpulistel* sõnadel, mis on esimesel vältel (*ime, talu*);

c) kahesilbilistel astmevahelduseta sõnadel, mis on teisel vältel (*neiu, draama*);

d) *nna-lõpulistel* sõnadel (*lauljanna*) ja

e) *elu-lõpulistel* sõnadel (*harjutelu*).

182. **H a r j u t u s.** Pange mitmuse partitiivi järgnevad sõnad!

Lõo, peoleo, pii, pai, tui, patarei, vene, vale, tare, kabe, valu, paju, karu, näru, proua, kassa, summa, plika, tõmmu, tubli, võre, kere, mure, jume, õpetajanna, härra, rahe, lilla, kummi, sohva, ordu, kaabu, foto, sooda, sine, kirjutajanna, sõbranna, käsitelu, viimistelu, hoiatelu.

p õ h j u s i — v a s t u s e i d.

183. Jälgige mitm. partitiivi lõppu järgnevais sõnus! Kirjutage need sõnad oma vihikusse ja lisage puuduvad vormid!

<i>põhjus</i> -tüüpi sõnad	<i>vastus</i> -tüüpi sõnad
põhjus — põhjuse — põhjusi	vastus — vastuse — vastuseid
raskus — raskuse — raskusi	sügis — sügise — sügiseid
seadus — seaduse — seadusi	ollus
lootus — lootuse — lootusi	nõges
märkus	jänes
peatus	katus
kursus	uudis
aktus	madrus

<i>põhjus</i> -tüüpi sõnad	<i>vastus</i> -tüüpi sõnad
eepos	silmus
tervis	petis
vaatus	oras
kaotus	teras
aeglane — aeglase — aeglasi	punane — punase — punaseid
jõuline — jõulise — jõulisi	talvine — talvise — talviseid
äärmine	soolane
kastene	mägine
aastane	tänane
pikkune	karjane
kõrgune	tuuline
laiune	vesine
eestlane	kohane
tõeline	jõulune

Millega lõpevad need sõnad ains. nominatiivis ja ains. genitiivis ja mitu silpi on neil ains. genitiivis?

Pange tähele! 1) Kõik need sõnad lõpevad ains. nominatiivis *s-i* või *ne-ga* ja ains. genitiivis *se-ga*.

2) Ains. genitiivis on need sõnad kõik 3-silbilised (*põhjuse, aeglase, sügise*).

Millal on neil sõnul mitm. part. lõpul *-i*, millal *-eid*?

Pidage meeles! Kui need sõnad on III vältel (*põhjus, raskus, aeglane*), siis on neil mitmuse partitiivi lõpul *-i*, on nad aga I või II vältel, siis *-eid*.

184. Leidke vähemalt 10 *põhjus*-tüüpi sõna ja 10 *vastus*-tüüpi sõna ja asetage nad mitmuse partitiivi!

185. Harjutus. Pange järgnevad sõnad mitmuse partitiivi!

Virk sulane, raske äke, noor sõdur, suur pudel, imelik asi, väike(ne) laps, pikk kõne, kuulus nimi, vihmane suvi, jäme tüvi, vana papagoi, kõrge maja, huvitav jutt, põrutav teade, rahvalik loeng, vana eestlane, hoolas tüdruk, virk laps, suur raskus, uus kauplus, kerge toitlus, endine aeg, rõõmus lõoke(ne), madal

pink, uus kübar, väike ratas, suur lootus, punane lill, soolane toit, keskmine talu, sirge vagu, valge krae, ilus lugu, vana koi, lai lagendik, lendav püü, kena oder, külm relv, magus õun, pikk sukk, kurb teade, julm tegu, õnnelik poiss, puhas käsi, õige kell, pikk vaip, kena king.

mannert — kringlit, mannerde — kringlite.

186. Pange tähele, mille külge liitub ains. partitiivi ja mitm. genitiivi lõpp järgnevais *aken-* ja *koppel-*tüüpi sõnus! Kirjutage need sõnad oma vihikusse ja lisage puuduvad vormid!

<i>aken-</i> tüüpi sõnad	<i>koppel-</i> tüüpi sõnad
aken — akent — akende	koppel — koplit — koplite
manner — mannert — mannerde	kamber — kambrit — kambrite
kannel — kannelt — kannelde	number — numbrit — numbrite
küünal	korsten
pastel	vaagen
katel	kindel
tungal	koorem
peenar	vanker
kukal	nukker
pöial	veider
kämmal	kelder
pannal	poogen
vemmal	suhkur

Mitmesilbilised on need sõnad ainsuse nominatiivis ja genitiivis? Millise konsonandiga lõpevad nad ainsuse nominatiivis?

P a n g e t ä h e l e ! Kõik need sõnad on ainsuse nominatiivis ja ains. genitiivis kahesilbilised. Ainsuse nominatiivis lõpevad nad *n-*, *l-* või *r-*ga.

Millal liitub ains. partitiivi *-t* ja mitm. genitiivi *-de* ains. nominatiivi külge, millal ains. genitiivi külge?

Kui *aken-tüüpi* sõnad, nagu *manner, koppel, kamber* on astmevaheldusega (ains. nom. nõrgas astmes, ains. gen. tugevas astmes), siis liitub ains. partitiivis *-t* ja mitm. genitiivis *-de* ainsuse nominatiivi külge. Astmevaheldusega (ains. nom. ja ains. gen. tugevas astmes) sõnus liitub ains. part. *-t* ja mitm. gen. *-te* ains. genitiivi külge.

187. Harjutus. Pange sulgudes olevad sõnad ains. partitiivi!

Käisime eile (naaber) külastamas. Mitu (vanker) on teie talul? Veerevale kivile ei kasva (sammal). Ärge hoidke (küünal) vaka all! Korstnapühkija pühib (korsten). Luba mulle (suhkur)! Pole tarvis kutsuda (maaler). Ei ükski vang armasta oma vangi(kamber). Vanaema harutab taku(koonal). Isa loeb (piibel). Silla ehitamisel töötas ka kaks (tuuker). Väike öde nägi unes (ingel). Poiss, ära lase kukkuda (ämber)! Tahtsin osta rihmale uut (pannal). Vabrikus töötab viis (kangur).

188. Harjutus. Pange sulgudes olevad sõnad mitm. genitiivi või mõnesse *de*-mitm. käändesse, nagu on nõutav!

Lapsed kitkusid (peenar) (alaltütl.) umbrohtu. Ja rõkkasid rõõmuga (kannel) keeled (G. Suits). „Tuleviku Radades“ kirjutati (manner) tekkimisest. Asetage see sõna (klamber)! Pane mättad värskete (peenar) ümber! Riidet mõõdeti vanasti (küünar). Poisid, ärge vehkige (vemmal) (kaasaütl.)! (Tungal) valgusel peeti koosolekut. Valgus tuli tuppa läbi avarate (aken). Mu kuub on kitsas (kaenal). (Katel) küürimine teeb perenaistele muret. Liha toodi lauale (vaagen). Ta esines (kindel) argumentidega. Valgust voolas ka pimedatesse (kamber). Mõned õpilased õppivat kuuldavasti ainult (nummer) pärast.

i-mitmus.

189. Paljudest sõnadest on võimalik moodustada mitmuses kaks vormi: *de*-mitmus ja *i*-mitmus.

<i>de</i> -mitmus	<i>i</i> -mitmus
<i>valgetel paberitel</i> <i>kaugetes maades</i> <i>kõrgetel seintel</i> <i>paljudel summadel</i>	<i>valgeil pabereil</i> <i>kaugeis mais</i> <i>kõrgeil seinul</i> —

Kui on võimalik, tarvitage *i*-mitmust! *i*-mitmust on võimalik saada sõnust, mil on mitm. partitiivi lõpul kas vokaal (leibu) või **-id** (maid, magusaid). Sõnul, mil on mitm. partitiivi lõpul ainult **-sid**, ei ole *i*-mitmust (paljusid, hapusid).

Jälgige *i*-mitmuse moodustamist järgnevaist sõnust!

190. Astmevahelduseta sõnade *i*-mitmus.

Mitmuse partitiiv	<i>i</i> -mitmus
<i>soid</i>	<i>soile</i>
<i>magusaid</i>	<i>magusaile</i>
<i>otsuseid</i>	<i>otsuseile</i>
<i>vanu</i>	<i>vanule</i>
<i>materjale</i>	<i>materjalele</i>
<i>pühi</i>	<i>pühile</i>
<i>maju</i>	<i>majule</i>
<i>sõbratare</i>	<i>sõbratarele</i>
<i>gümnaasiume</i>	<i>gümnaasiumele</i>

Et saada *i*-mitmuse käändeid astmevahelduseta sõnust, selleks võetakse mitmuse partitiiv (*soid*, *vanu*), eraldatakse selle lõpust *d* (kui see on) ja lisatakse siis lõppu tarvismineva käände lõpp. Pidage selle juures meeles, et *sid*-lõpulistel sõnadel *i*-mitmust ei ole.

191. Harjutus. Moodustage *i*-mitmuse alaleütlev järgnevaist sõnust, kui see on võimalik!

Osav, ilus, luu, puu, tee, suu, komitee, vana, muna, kala, lauljatar, ohvitser, proua, haige, veski, ujula, julge, õige, võistlejanna, nädal, uudis, katus, kolmas, madal, latern, karjane, kõneleja, sõdur, vihik, pime, ase, aasta, vaksal, komisjon, töö, isand, sadam, vanem, sekretär, putukas, hommik, sepik, laulik, õnnetu, osav, kade, võistlus, kartus, säde, pide, märkus.

192. Astmevaheldusega sõnade *i*-mitmus.

Mitm. part.	Ainsuse alaleütl.	<i>i</i> -mitm. alaleütl.
<i>sõdu</i>	<i>sõjale</i>	<i>sõjule</i>
<i>leibu</i>	<i>leivale</i>	<i>leivule</i>
<i>seppi</i>	<i>sepale</i>	<i>sepile</i>
<i>õnnelikke</i>	<i>õnnelikule</i>	<i>õnnelikele</i>
<i>laule</i>	<i>laulule</i>	<i>laulele</i>
<i>mõtteid</i>	<i>mõttele</i>	<i>mõttele</i>
<i>rikkaid</i>	<i>rikkale</i>	<i>riikkaile</i>
<i>mandreid</i>	<i>mandrile</i>	<i>mandreile</i>

Et saada *i*-mitmuse käändeid astmevahelduslikest sõnust, selleks võetakse mitmuse part. (*sõdu*, *mõtteid*), eraldatakse selle lõpust *d* (kui see on), asetatakse nii saadud tüvi samasse astmesse, milles on ains. genitiiv, ja lisatakse tüvele tarvismineva käände lõpp.

193. Harjutus. Moodustage *i*-mitmuse alaleütlev järgnevaist sõnust!

Puu, pea, kirjutaja, ilus, labidas, säde, tulus, pime, vanem, seminar, muuseum, eestitar, õnnetu, apelsin, laps, lai, päev, kena, relv, must, võõras, tulevik, mõistlik, piklik, uks, äke, murre, võte, teade, rikas, rukis, ketas, kallas, aade, saade, koobas, kungas, padi, leht, kepp, palk (palga), näpp, vakk, nahk, toit, varvas, hammas, täht, vend.

i-mitmuse moodustamise kavand*).

	Ainsus	Mitmus
Nom.	sepp	sepad
Part.	seppa	seppi
Gen.	sepa	seppade
Sisseütlev	sepassse	seppadesse
Seesütlev		seppadesse
Seestütlev	jne.	jne.

194. Harjutus. Pange sulgudes asuvad *de*-mitmuse käänded *i*-mitmuse käändeisse!

(Varajastel hommikutel) või (vaiksetel õhtutel) avaneb Munamäelt võrratuid vaateid. Talvel on mõnus suuskadel mäe (lumistelt nõlvadelt) alla liikuda. (Kaldaäärsetes kõrkjates) kudrutab metspart oma pesal ja (kõrgetes puulatvades) vidistab lepalind. Mööda õue kõnnib (valgetes rõivastes) mees. Küla all asetsev järv pakub (ümberkaudsetele elanikkudele) soodsat võimalust kalastamiseks. Talvel võimaldavad toredad Lõuna-Eesti maastikud (suusatajatele) suurimat meelelahutust liuglemiseks (avaratel väljadel) ja (kõrgetel küngastel). Õhk sumiseb (miljonitest väledatest putukatest). (Valgetel kevadeõhtutel) oli suurepärase jalutada ja hulkuda, unistada, mõtelda (R. Roht). (Kuivadel sõnadel) on vähe mõju (kuulajatesse). (Tühjadele juttudele) ei ole vaja osutada tähelepanu. Ta kirju-

*) Punane värv osutab, et kõik selle värviga trükitud käänded on samas astmes.

tas oma kirja (üksikutele kollastele lehtedele). (Avalikkudes kohtades) ei tohi lärmitseda. Ta käis suusatamas (laiadel lagen-dikkudel).

Sõnad hele, sepp, mõte, rikas.

195. Korrake *hele-, sepp-, mõte-, rikas*-tüüpi sõnade käänamist!

196. Käänake põhikäändeis sõnu: *kade, tige, lukk, kütt, kate, hüpe, ketas, rukis!*

ümbrik — vihik.

197. Võrrelge sõnade *ümbrik* ja *vihik* käändumist!

Käänded	<i>ümbrik</i>	<i>vihik</i>
	Ainsus	
Nom.	<i>ümbrik</i>	<i>vihik</i>
Gen.	<i>ümbriku</i>	<i>vihiku</i>
Part.	<i>ümbrikku</i>	<i>vihikut</i>
Illatiiv	<i>ümbrikku e. ümbrikusse jne.</i>	<i>vihikusse jne.</i>
	Mitmus	
Nom.	<i>ümbrikud</i>	<i>vihikud</i>
Gen.	<i>ümbrikkude</i>	<i>vihikute</i>
Part.	<i>ümbrikke</i>	<i>vihikuid</i>
Illatiiv	<i>ümbrikkudesse e. ümbrikesse jne.</i>	<i>vihikutesse vihikutesse e. vihikuisse</i>

198. Jälgige, missugused sõnad käänduvad nagu *ümbrik* ja missugused sõnad käänduvad nagu *vihik!*

<i>ümbrik</i> -tüüpi sõnad	<i>vihik</i> -tüüpi sõnad
mõistlik, kunstnik, maastik, kõrtsmik, aednik, künklik, võlgnik, kümnik jne.	kirik, isik, lapik, lüpsik, teisik, lapsik, hommik, kuusik, tuulik, tammik, vastik, lootsik, lapik, lüpsik, teisik jne.

<i>ümbrik</i> -tüüpi sõnad	<i>vihik</i> -tüüpi sõnad
lagendik, alandlik, asemik, laevastik, õnnelik, kolmandik, olevik, kirjanik, ahelik, kirjanduslik, tähenduslik, põllunduslik jne.	
<i>ümbrik</i> - tüüpi kuuluvad: 1. kaheasilbilised sõnad, mis on kolmandal vältel, ja 2. kolme- või rohkemasilbilised sõnad.	<i>vihik</i> - tüüpi kuuluvad: kaheasilbilised sõnad, mis on esimesel või teisel vältel.

Käänake sõnu *püüdlik, kannatlik, laulik ja kuusik!*

199. Harjutus. Pange sulgudes olev sõna vastavasse käändesse!

Lahkunule lausuti (südamlik) sõnu. (Kirjanik) (mitm. alaleütlev) korraldati huvisõit Soome. Poiss ostis mitu (vihik). Kõigilt (ümbrik) olid võetud margid. Jahimehed lootsid (rikalik) saaki. Peole oli ilmunud palju (kohalik elanik). Pereinaine pesi (lüpsik) (mitm. part.). Laual lebas (üksik ümbrik) (mitm. part.). Nad sõitsid üle laiade (lagendik). Meie kodumaal ei leidu kõrgeid (mäestik). Vaenlane ligines meie (kaevik) (mitm. alaleütl.) tihedais (ahelik). Kõik ootasid järgmist (hommik).

Sõnad *seep, lamp* jne.

200. Pange tähele ja pidage meeles sõna *seep* käändumist!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nom.	<i>seep</i>	<i>seebid</i>
Gen.	<i>seebi</i>	<i>seepide</i>
Part.	<i>seepi</i>	<i>seepe</i>
Illat.	<i>seebisse</i> e. <i>seepi</i>	<i>seepidesse</i> e. <i>seebesse</i>

Nagu *seep* käänduvad: *paat, sööt, lamp, lomp, kaart, laut, pump, vänt, hurt, tark, laat, sirp, paik, pauk, palk, nurk, pilk, pink, kõik, seik* jne.

201. Harjutus. Kirjutage — asemele **kk, k** või **g**, = asemele **pp, p** või **b**, + asemele **tt, t** või **d**!

Toa põrand oli kaetud pehmete vai=a+ega. Juurdetulijat mõõdeti küsivate pil—u+e—a. Paa+id kisti kaldale ja kalurid hakkasid oma saa—i välja tõstma too=i+ega. Ko+i+e so=i+esse oli jäänud teri. Mõnes talus lõigatakse ru—ist alles nüüdki veel sir=i+e—a. Paa+i+es sõitsid huvireisijad. Võr—u+esse oli sattunud palju kalu. Kortsunud nägudega talumehed ja kirendavate rä+i+ega naised istusid pi—a+el pin—i+el. Poes oli müüa sär—e ja nõö=e. Kõi—i+el ju+u+el oli järsk lõ=.

Sõnad a a d e, t õ l g e j n e.

202. Pange tähele ja pidage meeles sõna *aade* käändumist!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nom.	<i>aade</i>	<i>aated</i>
Gen.	<i>aate</i>	<i>aadete</i>
Part.	<i>aadet</i>	<i>aateid</i>
Illat.	<i>aatesse</i>	<i>aadettesse</i> e. <i>aateisse</i>

Nagu *aade* käänduvad: *tõlge, vaade, toode, teade, muude, lõige, põrge, süüde, näide, kärbe* jne.

203. Harjutus. Kirjutage — asemele **kk, k** või **g**, = asemele **pp, p** või **b**, + asemele **tt, t** või **d**!

Kas olete lugenud uuemaid ilukirjanduslikke too+eid. Meie kooli abiturient saavutas üllatava tagajärje odahei+e alal. Mu sõbra sõnus leidus palju tabavat pil—et. Tegime kõik kokkule=e saavutamiseks. Uued aa+ed leiavad vastukaja kõigepealt noortes. Kõigile ettehei+eile vastas ta vaikimisega. Ta oli süvenenud oma mõ+eisse. Õpilased uurisid suure huviga paeseina läbilõi—et. Keegi ei vastanud mu hõi-

—e+ele. Ärge kurvastage toda väikest poissi halbade tea-
+e+ega. Ei usutud, et ta seesuguste võ+e+ega saab ees-
märgile. Tõ—ejooksul ajas jooksja ümber kõik tõ—ed.

Sõnad k o o b a s, k ü n g a s j n e.

204. Pange tähele ja pidage meeles sõna *koobas* käändu-
mist!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nom.	<i>koobas</i>	<i>koopad</i>
Gen.	<i>koopa</i>	<i>koobaste</i>
Part.	<i>koobast</i>	<i>koopaid</i>
Illat.	<i>koobaste</i>	<i>koobastesse</i> e. <i>koopaisse.</i>

Nagu *koobas* käänduvad: *küngas, saabas, valdas, rõigas, rööbas, tüügas, kirkas, laugas, vilgas, lõugas, kaigas, tülgas, kau-
gas, urgas, ungas, ärgas, kubjas* jne.

205. H a r j u t u s. Kirjutage — asemele **kk, k** või **g,**
= asemele **pp, p** või **b,** + asemele **tt, t** või **d!**

Mu kodukohas leidub palju kün—aid. Ühe naeri pärast
ei avata koo=ast. Röö=aseadja seadis röö=aid. Roosid ei
ole o—aita. Kõik tahavad saada ri—aks. Sügisel olid kõigi
peremeeste salved ru—eid täis. Poiss oli ku—unud lau—asse.
Hoidke oma uusi saa=aid! Kas olete lugenud „Kau—a ju-
malat“? Vägikai—a vedamisest on vähe kasu. Ra+ast oli
kadunud kaks kodarat. Ru—ist kostis ru—iräagu igavat saagi-
mist. Ärge vehelge kai—astega! Konn hüppas mä+ale.
Meile pole ku=jaid vaja! Kass magas lõu—al.

Sõnad s õ b e r, a d e r j n e.

206. Pange tähele ja pidage meeles sõna *sõber* käändu-
mist!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nom.	<i>sõber</i>	<i>sõbrad</i>
Gen.	<i>sõbra</i>	<i>sõprade</i>
Part.	<i>sõpra</i>	<i>sõpru</i>
Illat.	<i>sõbrasse</i> e. <i>sõpra</i>	<i>sõpradesse</i> e. <i>sõbrusse</i>

Nagu *sõber* käänduvad: *ader, koger, mäger, nõder, oder, puder, põder, kabel, kubel, vagel, vigel, õgev* jne.

Sõnad *p a d i, l u b i* jne.

207. Pange tähele ja pidage meeles sõna *padi* käändumist!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nom.	<i>padi</i>	<i>padjad</i>
Gen.	<i>padja</i>	<i>patjade</i>
Part.	<i>patja</i>	<i>patju</i>
Illat.	<i>padjasse</i> e. <i>patja</i>	<i>patjadesse</i> e. <i>pädjusse</i>

Nagu *padi* käänduvad: *lubi, lodi, kabi, latv, ritv, kuhi, osi, ahi* jne.

208. H a r j u t u s. Kirjutage — asemele **kk, k** või **g**, = asemele **pp, p** või **b**, + asemele **tt, t** või **d**!

A+ra+ega küntakse põldu. Poiss sõi pu+ru ja läks siis o+ra niitma. Tänavu oli hea o+ra+e saak. Laplased sõidavad põhjapõ+ra+ega. Ko—red elavad järves. Puude la+vus siristavad linnud. Lo+ja+el veeti puid. Ärge loopige pa+ja+ega. Ta peitis oma pea pa+jusse. Võrgud kuivavad ri+va+el. Pikkade ri+va+ega lükati lo+ja. Eemalt kuuldus hobuseka=ja+e plaginat. Poiss otsis va—lu. Aidake toda nõ+ra lapsukest!

Sõnad *k a a s, k ü ü s* jne.

209. Pange tähele ja pidage meeles sõna *kaas* käändumist!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nom.	<i>kaas</i>	<i>kaaned</i>
Gen.	<i>kaane</i>	<i>kaante</i>
Part.	<i>kaant</i>	<i>kaasi</i>
Illat.	<i>kaanese</i> e. <i>kaande</i>	<i>kaantesse</i> e. <i>kaasisse</i>

Nagu *kaas* käänatakse: *küüs* — *küüne*, *lääs* — *lääne*, *laas* — *laane*, *õõs* — *õõne*.

Pange tähele!

Mitte:

kaan, küün, õõn

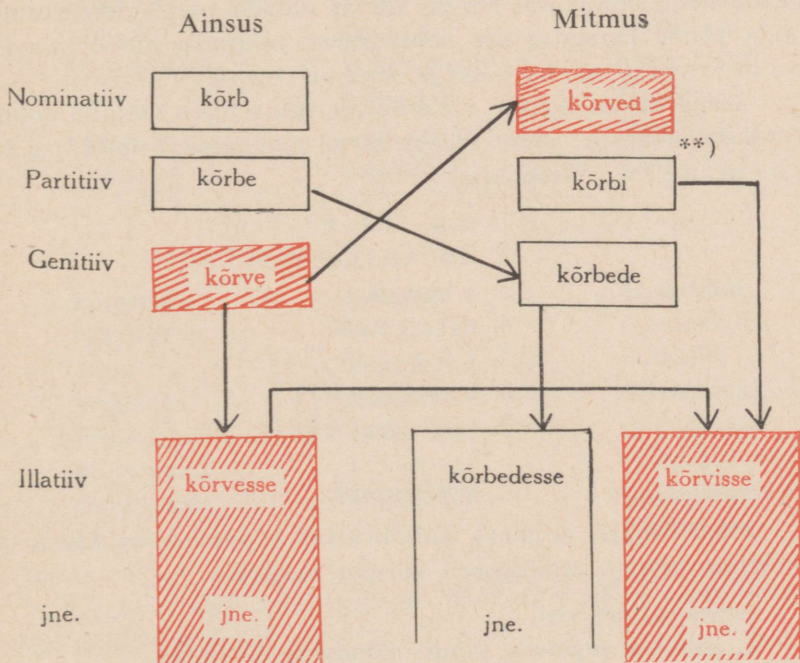
Vaid:

kaas, küüs, õõs

210. Harjutus. Pange klambris olev sõna vastavasse käändesse!

Puuduv aknaruut oli asendatud vana lauluraamatu laudse (kaas). Ta hoolitses erilisel oma (küüs) (mitm.) eest. Lõvi tuntakse (küüs) (i-mitm.). Läbi suurtest (laas) läks nende teekond. (Lääs) poolt puhub tuul. Teda kutsus kauge (lääs). Raamat on loetud (kaas) (ains. seestütl.) (kaas) (ains. rajav). Hiir põgenes kassi eest (õõs). (Õõs) (mitm. seesütl.) oli palju hiiri. Kausi (kaas) oli kukkunud kaussi. Puu(õõs) (i-mitm. sisseütl.) olid öökullid teinud endale pesa. Puu(õõs) (ains. seesütl.) oli linnupesa.

Käänete moodustamise kavand. *)

*) Kõik sama värviga trükitud käänded on samas astmes.

***) Mitm. partitiiv on alati tugevas astmes.

Pööramisest.

Verbi põhi- ja peavormid.

211. Astmevahelduseta ja keerulisusteta verbide juures saab harilikult läbi üheainsa põhivormiga, nimelt *ma*-infinitiiviga, millest võib tuletada kõik teised vormid. Astmevaheldusega sõnus aga on vajalik teada veel ka isikulise tegumoe kindla kõneviisi olevikku, *da*-infinitiivi ja *tud*-partitsiipi, millest tuletatakse teised vormid. Neid nelja vormi

ma-infinitiiv

olevik

da-infinitiiv ja

tud-partitsiip

nimetatakse verbi põhivormideks.

212. Mõnede keerulisustega verbide puhul aga tuleb nende nelja põhivormi kõrval silmas pidada veel kolme vormi, mida nende juures ei saa põhivormest tuletada, nimelt *nud*-partitsiip, minevik ja *kse*-olevik.

Seega saame kokku seitse vormi, mida tuleb verbide puhul kindlaks määrata. Neid seitset vormi nimetatakse verbi peavormideks. Need on:

1. *ma*-infinitiiv

2. *da*-infinitiiv

3. olevik

4. minevik

5. *nud*-partitsiip

6. *kse*-olevik

7. *tud*-partitsiip

Põhivormid.

213. Jälgige järgneva kolme verbi *hüppama*, *kukkuma* ja *õmblema* põhjal, missugused vormid saadakse

1. *ma*-infinitiivist,

2. isikulise tegumoe kindla kõneviisi olevikust,

3. *da*-infinitiivist ja

4. *tud*-partitsiibist.

ma-infinitiiv

hüppama	kukkuma	õmblema
hüppasin	kukkusin	õmblesin
hüppav	kukkuv	õmblev
hüppavat	kukkuvat	õmblevat
hüppaja	kukkuja	õmbleja
hüppamine	kukkumine	õmblemine

kindla kv. olevik

hüppan	kukun	õmblen
hüppa!	kuku!	õmble!
hüppaksin	kukuksin	õmbleksin

da-infinitiiv

hüpata	kukkuda	õmmelda
hüpates	kukkudes	õmmeldes
hüpaku!	kukkugu!	õmmelgu!
hüpakem!	kukkugem!	õmmelgem!
hüpake!	kukkuge!	õmmelge!
hüpaku!	kukkugu!	õmmelgu!
hüpanud	kukkunud	õmmelnud

tud-partitsiip

hüpatud	kukutud	õmmeldud
hüpatakse	kukutakse	õmmeldakse
hüpati	kukuti	õmmeldi
hüpataks	kukutaks	õmmeldaks
hüpatagu!	kukutagu!	õmmeldagu!
hüpatavat	kukutavat	õmmeldavat
hüpatama	kukutama	õmmeldama
hüpatav	kukutav	õmmeldav

Järgnev tabel näitlikustagu üksikute verbivormide tuletamist põhivormidest.

Verbivormide moodustamise kavand.

- I. *ma-infinitiiv* → { minevik
v-partitsiip
kaudse kõneviisi olevik
tegijanimi
teonimi
- II. *olevik* → { käskiva kv. ains. 2. p.
tingiva kõneviisi olevik
- III. *da-infinitiiv* → { da-infinitiivi seesütlev
kõik käskiva kv. pöörded peale
ains. 3. p.
nud-partitsiip
- IV. *tud-partitsiip* → { kõik umbisikulise tegumoe
vormid

ma-infinitiiv ja sellest tuletatavad vormid.

214. Jälgige *ma-infinitiivi* ja sellest tuletatavate vormide astet!

<i>ma-infinitiiv</i>	Minevik	v-partitsiip	Kaudse kõneviisi olevik
<i>lugema</i>	<i>lugesin</i>	<i>lugev</i>	<i>lugevat</i>
<i>leppima</i>	<i>leppisin</i>	<i>leppiv</i>	<i>leppivat</i>
<i>sulgema</i>	<i>sulgesin</i>	<i>sulgev</i>	<i>sulgevat</i>
<i>küündima</i>	<i>küündisin</i>	<i>küündiv</i>	<i>küündivat</i>
<i>tõmbama</i>	<i>tõmbasin</i>	<i>tõmbav</i>	<i>tõmbavat</i>
<i>lupjama</i>	<i>lupjasin</i>	<i>lupjav</i>	<i>lupjavat</i>
<i>kahtlema</i>	<i>kahtlesin</i>	<i>kahtlev</i>	<i>kahtlevat</i>
<i>ruttama</i>	<i>ruttasin</i>	<i>ruttav</i>	<i>ruttavat</i>

215. Moodustage kõigist neist sõnust ka tegijanimi ja teonimi!

ma-infinitiiv ja kõik sellest tuletatavad vormid on alati tugevas astmes!

216. H a r j u t u s. Moodustage minevik, tegijanimi ja teonimi järgnevaist varbest!

Vedama, pidama, pügama, pugema, kudema, kaduma, laduma, siduma, kuduma, taguma, liguma, lõppema, kõndima, hälbima, mähkima, vehkima, nentima, märkima, noppima, nokkima, kittima, marssima, uppuma, kippuma, sattuma, kiikuma, tõrkuma, mahtuma, uskuma, laskma, tahtma, andma, kaebama, hülgama, algama, ohkama, tuiskama, lõikama, oskama, lamama, lippama, lonkama, rüüpama, kuldama, uitama, liuglema, kaeblema, sügglema, keerlema, laisklema, looklema.

N ä i d i s :

<i>ma</i> -infinitiiv	Tegijanimi	Teonimi
vedama	vedaja	vedamine

217. H a r j u t u s. Moodustage antud oleviku põhjal sama vormi mitm. 1. pööre, käskiva kõneviisi ains. 2. pööre ja tingiva kõneviisi ains. 1. pööre!

Sulen, kaabin, räägin, vaikin, kerkin, sünnin, hälvin, pelgan, kitin, satun, algan, nendin, marsin, tukun, süttin, rikun, lakun, hukkun, lõpen, trükin, hakkan, ruttan, lippan, rökkan, matan, mattun, lasen, annan, künnan, hülgan, lahkan, hiilgan, kahtlen, kohtlen, riidlen, kaeblen, lendlen, liuglen.

N ä i d i s :

Oleviku ains. 1. p.	Oleviku mitm. 1. p.	Käskiv kv.	Tingiv kv.
sulen	suleme	sule!	suleksin

tud-partitsiip ja sellest tuletatavad vormid.

218. Jälgige *tud*-partitsiibi ja sellest tuletatavate vormide astet!

<i>tud</i> -partitsiip	<i>kse</i> -olevik	Umbisikul. tegumoe minevik
<i>loetud</i>	<i>loetakse</i>	<i>loeti</i>
<i>lepitud</i>	<i>lepitakse</i>	<i>lepiti</i>
<i>suletud</i>	<i>suletakse</i>	<i>suleti</i>
<i>küünitud</i>	<i>küünitakse</i>	<i>küüiniti</i>
<i>tõmmatud</i>	<i>tõmmatakse</i>	<i>tõmmati</i>
<i>lubjatud</i>	<i>lubjatakse</i>	<i>lubjati</i>
<i>kaheldud</i>	<i>kaheldakse</i>	<i>kaheldi</i>
<i>rutatud</i>	<i>rutatakse</i>	<i>rutati</i>

tud-partitsiip ja kõik sellest tuletatavad (umbisikulise tegumoe) vormid on harilikult alati nõrgas astmes.

219. Harjutus. Moodustage *tud*-partitsiip, *kse*-olevik ja umbisikul. tegumoe minevik harjutuses nr. 216 antud verbest!

da-infinitiiv ja olevik.

220. Jälgige *da*-infinitiivi ja oleviku astet järgnevais verbes!

<i>da</i> -infinitiiv	Olevik
<i>lugeda</i>	<i>loen</i>
<i>leppida</i>	<i>lepin</i>
<i>sulgeda</i>	<i>sulen</i>
<i>küündida</i>	<i>küünin</i>
<i>tõmmata</i>	<i>tõmban</i>
<i>lubjata</i>	<i>lupjan</i>
<i>kahelda</i>	<i>kahtlen</i>
<i>rutata</i>	<i>ruttan</i>

da-infinitiiv ja olevik on alati vastupidises astmes: kui *da*-infinitiiv on tugevas astmes, siis on olevik nõrgas astmes ja ümberpöördukt.

221. Harjutus. Moodustage *da*-infinitiiv, selle seesütlev kääne, käskiva kõneviisi ains. 3. pööre ja *nud*-partitsiip järgmistest sõnadest!

Sulen, kaabin, räägin, sünnin, hälvin, pelgan, kitin, satun, algan, nendin, marsin, tukun, rikun, lakun, lõpen, trükin, hakan, ruttan, lippan, rökkkan, vaatan, lasen, annan, künnan, hülgan, lahkan, hiilgan, kahtlen, kohtlen, riidlen, kaeblen, lendlen, liuglen, võitlen, tõlgin, tükin, saadan, tahan, oskan, suplen.

N ä i d i s :

Olevik	<i>da</i> -infinitiiv	<i>des</i> -vorm	Käskiva kv. ains. 3. p.	<i>nud</i> -part.
sulen	sulgeda	sulgedes	sulgegu!	sulgenud

h ü p p a m a - ja k u k k u m a - sõnad.

222. Nagu *hüppama* pöörduvad: *hakkama, lakkama, ruttama, lippama, tõttama, rökkama, nakkama, lokkama, müttama* jne., s. o. kolmesilbilised *ama*-lõpulised sõnad, mil *ma*-infinitiivis esineb **kk, pp, tt**.

Nagu *kukkuma* pöörduvad: *trükkima, nokkima, tekkima, lappima, toppima, leppima, tukkuma, uppuma, rikkuma, lakuma, lõppema* jne., s. o. kolmesilbilised *ima-, uma-* ja *ema*-lõpulised sõnad, millel *ma*-infinitiivis on **kk, pp, tt**.

223. Pöörake *hüppama, kukkuma* eeskujul *lakkama, tõttama, tekkima, uppuma, lõppema!*

224. H a r j u t u s. Kirjutage — asemele **kk, k** või **g**, = asemele **pp** või **p** ja + asemele **tt** või **t**, nagu on nõutav!

Õ=ijad olid ha—anud lõppeks aru saama õ=imise kasulikkusest. Kass ti—us koort la—uma. Pa—i—e asjad kokku ja ha—a—e minema! Poisid, ru+a—e ja tõ+a—e! Tuletõrjujad ru+asid kustutama hu—avaid leeke. Õ=ides ei pettuta, küll aga hü=a+es ja li=a+es. Uni ti—ub öövahi silmisse. Ta ei kuule enam ojade sulinat, mis ru+avad tu—uvate järvede sülle. Talus ru+a+akse ja püütakse lõpetada tööd. Pikk päev ei tahtnud kuidagi lõ=eda. Tunnid ru+a—u, õhtu jõudku! Lapsed õ=ivad suure innuga. Õ=ivat last ei tohi häirida. Lo—avate väljade keskel asetsevad jõukate talurite talud. Väljad lo—avad ja haljendavad. Lü—a—e see küsimus edasi! Õ=ita—u vähem, aga õ=ita—u hästi!

Sõnad v a a t a m a , m ä r k a m a jne.

225. Pange tähele ja pidage meeles sõna *vaatama* pöördumist!

<i>ma</i> -inf.	<i>vaatama</i>
<i>da</i> -inf.	<i>vaadata</i>
olevik	<i>vaatan</i>
minevik	<i>vaatasin</i>
<i>nud</i> -part.	<i>vaadanud</i>
<i>kse</i> -olevik	<i>vaadatakse</i>
<i>tud</i> -part.	<i>vaadatud</i>

Nagu *vaatama* pöörduvad: *võõpama*, *ootama*, *tärkama*, *märkama*, *põrkama*, *tõukama*, *ärkama*, *palkama*, *ketrama*, *aitama*, *lonkama*, *limpama*, *väntama*, *lupjama*, *tüütama*, *süütama*, *viipama* jne.

Sõnad r ä ä k i m a , t u u p i m a jne.

226. Pange tähele ja pidage meeles sõna *rääkima* pöördumist!

<i>ma</i> -inf.	<i>rääkima</i>
<i>da</i> -inf.	<i>rääkida</i>
olevik	<i>räägin</i>
minevik	<i>rääkisin</i>
<i>nud</i> -part.	<i>rääkinud</i>
<i>kse</i> -olevik	<i>räägitakse</i>
<i>tud</i> -part.	<i>räägitud</i>

Nagu *rääkima* pöörduvad: *tuupima*, *tampima*, *kraapima*, *kärpima*, *tõlkima*, *märkima*, *sörkima*, *tõrkuma*, *sortima*, *kin-kima*, *loopima*, *parkima*, *voltima*, *pleekima*, *vältima*, *kelkima* jne.

227. H a r j u t u s. Kirjutage — asemele **k** või **g**, = asemele **p** või **b**, + asemele **t** või **d**, nagu on nõutav!

Maja tuleb lu=ja+a. Peremees ei olnud rahul pal—a+ud teenijaga. Är—a üles, isamaa! Eemalt vii=atakse meile. Eelarvet tuli kär=ida. Äрге tõi—u—e, vaid ke+ra—e edasi! Lastele kin—i+i jõuludeks palju ilusaid asju. Äрге loo=ige käbidega! Hobune sõi—is kodu poole. Kevadel tär—avad lilled. Rannast oli mär—atud merehädalisi. „Tõde ja õigus“

on tõl—itud ka läti keelde. Ärge oo+a—e, vaid ha—a—e pa—ima! Poisid süü+avad jaaniku. Eemalt tuli Tiku-Toomas lon—a+es. Kin—i—e raamatuile rohkem tähelepanu!

Sõnad *s u p l e m a*, *õ m b l e m a* jne.

228. Pange tähele ja pidage meeles sõna *suplema* pöördumist!

<i>ma</i> -infin.	<i>suplema</i>
<i>da</i> -infin.	<i>supelda</i>
olevik	<i>suplen</i>
minevik	<i>suplesin</i>
<i>nud</i> -part.	<i>supelnud</i>
<i>kse</i> -olevik	<i>supeldakse</i>
<i>tud</i> -part.	<i>supeldud</i>

Nagu *suplema* pöörduvad: *õmblema*, *riidlema*, *vaatlema*, *kauplema*, *taplema*, *kahtlema*, *võrdlema*, *üttelema* (minevik: **ütlesin**, mitte *öelsin* ega *ütelsin*!), *mõttelema* (**mõtlesin**!), *liuglema*, *vihtlema*, *vehklema*, *kümblesma*, *siplema*, *nuhtlema*, *maadlema*, *riidlema*, *suudlema*, *võitlema*, *näitlema*, *kohtlema* jne.

229. H a r j u t u s. Moodustage *da*-infinitiiv, minevik ja *nud*-partitsiip kõigist eeltoodud sõnust!

Näidis:

<i>da</i> -infinitiiv	Minevik	<i>nud</i> -partitsiip
<i>õmmelda</i>	<i>õmblesin</i>	<i>õmmelnud</i>

Sõnad *k õ n e l e m a*, *k o g e l e m a* jne.

230. Pange tähele ja pidage meeles sõna *kõnelema* pöördumist!

<i>ma</i> -infin.	<i>kõnelema</i>
<i>da</i> -infin.	kõnelda (mitte <i>kõneleda</i> !)
olevik	<i>kõnelen</i>
minevik	kõnelesin (mitte <i>kõnelsin</i> !)
<i>nud</i> -part.	<i>kõnelnud</i>
<i>kse</i> -olevik	kõneldakse (mitte <i>kõneletakse</i> !)
<i>tud</i> -part.	<i>kõnelnud</i>

Nagu *kõnelema* pöörduvad: *taplema, rabelema, logelema, vedelema, kogelema, jagelema, purelema, kõhelema, aeleva, viljelema, ihalema, tegelema* jne.

231. Harjutus. Moodustage *da*-infinitiiv, minevik, *nud*-partitsiip ja *kse*-olevik kõigist eeltoodud sõnust!

Näidis:

<i>da</i> -infin.	Minevik	<i>nud</i> -part.	<i>kse</i> -olevik
<i>tegelda</i>	<i>tegelesin</i>	<i>tegelnud</i>	<i>tegeldakse</i>

***nud*-, *tud*-partitsiip ja *nu*-, *tu*-lõpuline nimisõna.**

232. Tuletage järgnevaist sõnust *nud*- ja *tud*-partitsiip! *andma, võtma, laulma, hakkama, õppima, lugema, kirjutama, lootma, võitma, minema, käima, sõitma, lakkama, arvustama, oskama, jagama, võitlema, triikima, kukkuma, hüppama, põletama, tõttama, uppuma, lakkuma, tekkima.*

233. Võrrelge järgnevaid harvendatult trükitud sõnu omavahel!

<i>Lahkunud</i> (missugune?)	<i>Lahkunu</i> (kes?)
<i>sõber saatis kirja</i>	<i>saatis kirja</i>
<i>Havatud</i> (missugune?)	<i>Havatu</i> (kes?)
<i>sõdur toodi haiglasse</i>	<i>toodi haiglasse</i>

234. Leidke veel seesuguseid näiteid!

Pange tähele! *nud*-, *tud*-partitsiip vastab küsimusele missugune? ja lõpeb konsonandiga (**d**). *nu*-, *tu*-lõpuline nimisõna vastab küsimusele kes?, mis? ja lõpeb ainsuse nominatiivis vokaaliga (**u**).

235. Vaadeldge *nud*-, *tud*-partitsiibi ja *nu*-, *tu*-nimisõnade käändumist!

Ainsus

Nom.	<i>lahkunud sõber</i>	<i>lahkunu</i>
Gen.	<i>lahkunud sõbra</i>	<i>lahkunu</i>
Part.	<i>lahkunud sõpra</i>	<i>lahkunut</i>
Illat.	<i>lahkunud sõbrasse</i>	<i>lahkunusse</i>
	e. <i>sõpra</i>	jne.
	jne.	

Nom.	<i>lahkunud sõbrad</i>	<i>lahkunud</i>
Gen.	<i>lahkunud sõprade</i>	<i>lahkunute</i>
Part.	<i>lahkunud sõpru</i>	<i>lahkunuid</i>
Illat.	<i>lahkunud sõpradesse</i> e. <i>sõbrusse</i> jne.	<i>lahkunutesse</i> e. <i>lahkunuisse</i> jne.

236. Käänake samuti *leitud asi ja leitu!*

Pidage meeles! *nud-, tud-partitsiip* (küsimus missugune?), millele järgneb nimisõna, ei käändu.

n u -, t u -lõpuline nimisõna (küsimus kes? mis?) seevastu käändub alati.

Mitte:

lahkunut sõpra
haavatute sõdurite
leituid asju
möödunutele aegadele

Vaid:

lahkunud sõpra
haavatud sõdurite
leitud asju
möödunud aegadele

237. **H a r j u t u s.** Kirjutage kriipsu asemele **t** või **d**, nagu on nõutav!

Kokkutulnu— ruttasid õnnitlema tõkkest ülehüpanu—, kuid leidsid, et hüppamisel saavutati— kõrgus ei vastanu— nõudeile. Müüja palus müüdu— tagasi. Paljud käisid vaatamas põlenu— hoonet. Tabatu— mõrvar on viidu— vanglasse. Olnu— ei saada teha olematuks ega sündinu— sündimatuks. Kingitu— asju ärgu nõudku keegi enam tagasi! Ta ei mõtelnu—ki tagasi anda kingitu—. Kirjutatu— ei osatu— lugeda. Kohtasin väljarännanu—, kes jutustas mulle 1905. a. revolutsioonist.

238. **H a r j u t u s.** Asetage sulgudes olev *nud-partitsiip* vajalikku vormi!

(Juuresolnud) (mitm. gen.) tähelepanu juhiti mitmele asjaolule. Austagem (langenud)! (Langenud) sõdurite auks püstitati mälestussammas. (Elatanud) inimesi ei sunnita tööle. (Hukkunud) laevadest oli kahju. (Kadunud) poega oodati koju. (Uppunud) hakati tegema kunstlikku hingamist. (Lahtilastud) sõdurid asusid koduteele. Tuul sasis vana vahtra (kol-

tunud) lehti. Kui oli möödunud Vabadussõda, siis asuti meil kõikjal tasuma (langenud) auvõlga. (Ilmunud) teost arvustati mitmete arvustajate poolt kibedasti.

t u d - partitsiip ja t u - lõpuline omadussõna.

239. Tuletage *tud*-partitsiipe verbest: *käima, lahendama, nägema, kuulma, kinni võtma, lugema, taluma, halastama, sõitma, vastu panema.*

240. Tuletage *tu*-lõpulisel omadussõnu samust verbest ja järgnevaist käändsõnust: *äär, meel, silm, sõna, väärtus, põhjus, mõte, võime, anne, vili.*

tu-lõpulisil omadussõnul on enamasti eitav tähendus.

tu-lõpulistel omadussõnade hulka kuuluvad ka järgnevad sõnad: *kohmetu, kahvatu, inetu, kõhetu, riivatu, nurjatu, valatu* jmt.

241. Võrrelge *tud*-partitsiibi ja *tu*-lõpulisel omadussõna käändumist!

Ainsus

Nom.	<i>lahendatud ülesanne</i>	<i>lahendamatu ülesanne</i>
Gen.	<i>lahendatud ülesande</i>	<i>lahendamatu ülesande</i>
Part.	<i>lahendatud ülesannet</i>	<i>lahendamatut ülesannet</i>
Illat.	<i>lahendatud ülesandesse</i> jne.	<i>lahendamatusse ülesandesse</i> jne.

Mitmus

Nom.	<i>lahendatud ülesanded</i>	<i>lahendamatud ülesanded</i>
Gen.	<i>lahendatud ülesannete</i>	<i>lahendamatute ülesannete</i>
Part.	<i>lahendatud ülesandeid</i>	<i>lahendamatuid ülesandeid</i>
Illat.	<i>lahendatud ülesannetesse</i> e. <i>ülesandesse</i> jne.	<i>lahendamatutesse ülesannetesse</i> e. <i>lahendamatuisse ülesandesse</i> jne.

Pidage meeles! t u d - partitsiip nimisõna ees ei käändu.

Mitte:

lahendatut ülesannet
antuid lubadusi

Vaid:

lahendatud ülesannet
antud lubadusi

tu - lõpuline omadussõna käändub alati,
näit.

lahendamatu ülesannet
põhjendamatu väidetega
ootamatuid külalisi
jne.

242. Harjutus. Pange sulgudes olev *tud*-partitsiip ja *tu*-lõpuline omadussõna vastavasse käändesse, kui see on nõutav!

(Lahendamatu) ülesannet ärgu hakaku keegi lahendama. Salalikud mustjaspruuni rabaveega täidetud jõed kaovad (ligipääsmatu) soode rüppe. Julgetena ja (kartmatu) andsid end koolipoisid Vabadussõja ajal rahva teenistusse. (Sõnatu) (mitm. olev) lähenesid sõdurid külale. Ta naeris vaikset (süütu) naeru. Ei tuleks arvestada (olematu) väärtusi! (Põhjendamatu) väidetega ärgu esinetagu! Tartu kalmistud on rikkad (tuntud) ja (tundmatu) inimeste kalmude poolest. Meie talu ligidal asetsev metsatukk on (arvutu) lindude asupaik. (Lõhutud) paat igatsees (ääretu) merd, juhtivat kätt ja (lakkamatu) lainete laulu. Õpetaja ei võinud vabandada mu pinginaabri (põhjendamatu) puudumist. (Sobimatu) ütlused ja (sündmatu) väljendused polnud kooskõlas ta õilsa iseloomuga. (Haavatu) (mitm. kaasütl.) juhtus õnnetus. Ta hakkas oma sõpra süüdistama (valimatu) sõnadega. (Vastuvõetud) õpilastele näidati kätte klass. (Vigastatud) sõdureile määrati toetust. Talle esitati (vastuvõetmatu) tingimusi.

- takse ja - tatakse
(- dakse ja - datakse).

243. Pange tähele umbisikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku tuletamist ja moodustage puuduvad vormid!

ehtima — ehitakse
õppima — õpitakse
arvama — arvatakse
kõndima — kõnnitakse
ärkama
elama

ehitama — ehitatakse
õpetama — õpetatakse
arvustama — arvustatakse
kõnnitama — kõnnitatakse
äratama
elatama

sulama
ujuma
põlema
kuulama
vajuma
põruma
kosuma
kasvama
laulma
harjuma
kordama
pugema — poetakse
leppima
liikuma
sündima
uinuma
vanduma
põdema
imema
jahtuma
lahkuma
viibima

sulatama
ujutama
põletama
kuulatama
vajutama
põrutama
kosutama
kasvatama
laulatama
harjutama
korrutama
poetama
lepitama
liigutama
sünnitama
uinutama
vannutama
põetama
imetama
jahutama
lahutama
viivitama
äestama
lahendama
ülendama
avardama
korraldama

Pidage meeles! kse-oleviku lõpul on harilikult -takse (-dakse). Kui aga juba sõna tüves*) leidub silp-ta-(-da-), siis on kse-oleviku lõpul -tatakse (-datakse).

244. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele -ta- või -tata-, -da- või -data-, nagu on nõutav!

Pärast võitluse lõppu aval—kse kohe tulemused. Virgul koo—kse ja õmmel—kse, heegel—kse ja tiki—kse (E. Vilde).

1) Verbi tüve võime saada ma-infinitiivist sel teel, et jätame lõpu -ma ära.

Riivi—kse, koori—kse, haki—kse, lõigu—kse, raiu—kse, hõõru—kse ja tamba—kse, ja pliidi kolmel avausel hakkavad pajad ja kartulid kahisesed tossama (M. Metsanurk). Säaste—kse palju aega, kui asjad ase—kse alati nende õigele kohale. Järgmisel hommikul ära—kse ekskursandid juba enne päikese tõusu. Otsus—kse jätkata koosolekut pärast lõunat. Aias on käimas kibe töö: tehakse peenraid, külva—kse, istu—kse taimi, koris—kse vana puru ja väe—kse maad. Põldudei kün—kse ja äes—kse! Öppeaasta lõpul korral—kse katsed. Piksevarras ühen—kse juhtme abil maaga. Koosolekul vaiel—kse mitmesuguste teaduslike küsimuste üle. Juba helis—kse tundi! Võta, kui paku—kse! Kui käs—kse, siis minge! Tuled süüda—kse põlema. Ei ole ilus, kui hoidu—kse kõrvale töödest.

- tud ja - tatud
(- dud ja - datud).

245. Pange tähele *tud*-partitsiibi moodustamist ja moodustage puuduvad vormid!

ehtima — ehitud
õppima — õpitud
arvama — arvatud
kõndima — kõnnitud
ärkama
elama
sulama
ujuma
põlema
kuulama
vajuma
põruma
kosuma
kasvama
laulma
harjuma
kordama
pugema
leppima

ehitama — ehitatud
õpetama — õpetatud
arvustama — arvustatakse
kõnnitama — kõnnitatakse
äratama
elatama
sulatama
ujutama
põletama
kuulatama
vajutama
põrutama
kosutama
kasvatama
laulatama
harjutama
korrutama
poetama
lepitama

liikuma	liigutama
sündima	sünnitama
uinuma	uinutama
vanduma	vannutama
põdema	põetama
imema	imetama
jahtuma	jahutama
lahkuma	lahutama
viibima	viivitama

t u d -partitsiibi lõpul on harilikult **- t u d** (- d u d). Kui aga sõna tüves leidub silp **- t a** - (- d a -), siis on **t u d** -partitsiibi lõpul **- t a t u d** (- d a t u d).

246. **H a r j u t u s**. Kirjutage kriipsu asemele *-tud* või *-tatud*, *-dud* või *-datud*, nagu on nõutav!

Maja oli valmis ehi—. Linna majad olid ehi— sini-must-valgete lippudega. Maja ümber ringles kruusa— ringtee. Ringi keskele olid istu— mõningad ilupuud. Sammusime edasi mööda liiva— jalgteed. On kõik tööd lõpe—, siis tuleb puhkus. Kõik on pes—, kõik kuiva— ja paigale pan—, lauad lapiga pühi— ja põrandadki harjaga üle tõmma— (M. Metsanurk). Küsimus on otsus—. Kas kõik ülesanded on lahen—? Koosolekul on palju räägi— ja vaiel—, aga küsimust ei ole siiski lahen—. Mis täna teh—, see homme hooletu. Saalid olid valgus— tugevajõuliste lampidega. Õnnetu oli toime— haiglasse. Kolm küünalt oli süü— põlema.

- t a g u ja **- t a t a g u**,
- t a v ja **- t a t a v j n e**.

247. **K a** teistes umbisikulise tegumoe vormes võib esineda *-ta* (-da-) ja *-tata* (-data-).

<i>ehitagu</i>	<i>ehitatagu</i>
<i>õpitav</i>	<i>õpetatav</i>
<i>elatavat</i>	<i>elatatavat</i>
	jne.

248. **H a r j u t u s**. Kirjutage kriipsu asemele *-ta* või *-tata*-, *-da*- või *-data*-, nagu on nõutav!

Linnatänavail liigu—gu kiiremini! Liigu—gu ka natukene vankrit edasi! Oo—gu veel vähe, kuni kõik on kohal! Ot—sus—ge küsimus veel täna! Tuulu—gu sageli eluruume! Ärgu nad unus—gu võtmast kaasa kõiki matkatarbeid! Kui midagi on ütelda, üteli—gu kohe ja ai—ku kaasa, et puudused kõrval—ks! Tali—gu tasa ja targu ja ärgu riku—gu järelemõtlematu toimimisega kogu asja! Harju—gu hoolega suvel ujumist. Ärgu unus—gu kaasa kutsumast kõiki kaaslasi! Peol paku—vat külalistele ka süüa. Teda hüü—vat koolis Kentuki Lõviks. See küsimus on lahen—v. Äрге lükake tagasi abis—vat kätt! Vaenlane on kergesti võide—v. See, mida vähendatakse, on vähen—v. See asi on vaieli—v. On küsi—v, kas me enne õhtut jõuame koju. Seisukord on kartust ära—v.

249. K o r d a v h a r j u t u s. Kirjutage — asemele **kk**, **k** või **g**, = asemele **pp**, **p** või **b** ja + asemele **tt**, **t** või **d**, nagu on nõutav!

Sea+ke oma rõivad korda ja sõi+ke kohe minema! Ta ha—as jutustama mulle ühest pi—liku näoga va=rast la=lastest. Matusel oldi nu—rad, leinati kadunu+ ja ristipandu+ kä+ega palu+i Jumala+. Lõuna-Eesti kün—ail ja ku=leil on huvitav matka+a. Kannatli—u ema rü=es u=uvad kõik laste eksimused. Naabermajja kolinud kin—se=istus soojadel suveõhtu+el majatre=il ja nau+is männisti—u kosutava+ lõhna. Eilsele koosolekule olid ilmunud kõi—i+e kohali—ude seltskondli—u+e organisatsiooni+e esindaja+, kes kaalutlesid, kuidas pa—uda areneva+ele noor+elegi mõistli—u ajavii+e+. Pee+i soovitavaks, et kohali—us haridussel+sis korral+a+aks senisest enam kirjandusli—e e+ekan+ei+ ja võe+aks sõna vahetevahel ka teadusli—ude küsimuste kohta. Sõnavõ+ja+ leidsid, et eesmärgile jõudmiseks on vaja põhjalii—u ning püsiva+ töö+. Talud seisavad oma lame+a+eka+ustega kui kaa=kü=arad kesk põlluri=asid. Minu kodukooha järved on ri—ad vesirooside ja kõr—jasti—u+e poolest, kus suviti pesitsevad par+i+e ja mõnin—a+e kauri+e paari+. Ei kuul+u enam õh+u+i öö=iku laulu ega hommi—ul kuldno—a vilistamist, ei kosta metsast rõ—avat linnulaulu ega sumise õhk miljoni+est väle+a+est putu—a+est. Laskime par+i tii—i ujuma. Keegi ei tahtnud kulu+a+a suuremaid

summasid nendeks ettevõ+eiks. Oma tagasihoidli—usega oskas ta või+a palju+e poolehoiu. Lõuna-Eesti kõrgusti—ud ja järvesti—ud pa—uvad palju huvitava+. Kooli püü+eks on pa—uda oma kasvandi—udele ainult head. Lähem raudteejaam asus meist seitse kilomeetri+ eemal. Ta viibis meeeldi oma sõ=ra+e seltsis. Kasutage iga soo+sat võimalust edasiõ=imiseks! Või+ke kõik raskused ja jõu+ke kaugele! Teda tun+i kui mitmekül—se+ ja e+evõ+li—u inimest, kelle kä+e usal+a+i raskema+—i ülesan+e+. Äri vajab vilunud+ ja osava+ müüja+. Ta ei püüdnu+—i lõpe+a+a oma tööd määratu+ tähtjaks. Võõras isand jä+is kooliteenija märkuse tähele panemata ja ha—as ru+ama klassiruumi poole, kuhu töö ajal sisseastumine oli +irektori poolt keela+u+. Rändlevaid mustlasi ei tohi usal+a+a ja harilikult ei usal+a+a—i neid. Sulane ärgu vii+—u aega, vaid kün+—u veel täna kogu põld üles, äesta—u maa tasaseks ja külva—u ru—is maha! „Seda ülesanne+ ei arvuta+a täna, see tuleb homme arvuta+a!“ ütles õpetaja.

Harjutusi kirjavahemärkide kohta.

Lause.

250. Lause on sõnadega väljendatud mõte. Sisult jagunevad laused viide liiki:

jutustavad e. väitlused,
küsilused,
hüüdlused,
käsklused ja
soovlused.

Nimetage igast liigist üks näide!

Missugune kirjamärk asetatakse iga liigi lõppu? .

Liht- ja liitlause.

251. Võrrelge järgmisi lauseid omavahel!

Lihtlused

*Vesi sulises. Pori pladises.
Laste rõõm oli piiritu.*

Päike tõusis metsalatvade tagant.

Liitlused

*Vesi sulises ja pori pladises.
Laste rõõm oli piiritu, kui
saabus jõuluvana.*

Päike tõusis metsalatvade tagant, kui asusime teele.

Lihtlause koosneb ühest lausest, liitlause enam kui ühest lausest.

Nimetage lihtlauseid, nimetage liitlauseid!

Rindlause ja põimlause.

252. Võrrelge järgmisi liitlauseid omavahel!

Päike paistab, lilled õitsevad.

Lumi krudiseb, hobused hirnataavad vahetevahel, reed liiguvad edasi, mehed vestlevad omavahel.

Puhub paras läänetuul ja kiiresti löikab paat laineid.

Kui tuli kustutati, jäin magama.

Nõmme linn omab toredaid mägesid, mida kasutavad sportlased talvel suusatamiseks.

Alt orust, kus kasvab rohkesti leppi, kostab metsavindi pink-pink.

Liitlause *Päike paistab, lilled õitsevad* on lihtlauseid rinnastatud teineteise kõrvale. Me võime ükskõik kumma neist ära jätta, ilma et teise mõtteselgus selle all kannataks. Näit. on lause *Päike paistab*, samuti *Lilled õitsevad* täiesti arusaadavad laused ka üksikult. Seesuguseid liitlauseid, mille osad-lihtlauseid võivad ka iseseisvate lausetena esineda, nimetatakse rindlauseiks.

Leidke vähemalt viis rindlauseid!

Liitlause *Kui tuli kustutati, jäin magama* koosneb samuti kahest lihtlausest. Aga ainult üks neist (*jäin magama*) võib esineda üksikult, teist lauset (*kui tuli kustutati*) võib tarvitada ainult koos esimesega, kuna üksikult tarvitatuna jääb ta poolikuks, arusaamatuks. Seesuguseid liitlauseid, mille kõiki osilihtlauseid me ei saa tarvitada üksikult, ilma et nende mõtteselgus kannataks, nimetatakse põimlauseiks. Seda lihtlauseid põimlausest, mida saab tarvitada ka üksikult, ilma et selle mõtteselgus kannataks, nimetatakse pealauseks (*jäin magama*). Teist lihtlauseid, mida üksikult tarvitada ei saa, ilma et selle mõtteselgus kannataks, nimetatakse kõrvallauseks (*kui tuli kustutati*).

Rindlause.

Pidage meeles! Rindlause eraldatakse lihtlauseid komaga. Sidesõnade ja, ning, ega, ehk, või, kui ka ette lauserinnas harilikult koma ei panda.

Sidesõnade aga, vaid, kuid, siis, siiski, kuigi, ometi, nõnda ette pannakse lauserinnas ikka koma.

253. Harjutus. Pange koma, kuhu vaja!

Õhtu tuleb õnnega hommik tuleb hoolega. Inimene läheb õnne peale sikk sarve peale. Igal talul oma taar igal perel oma viis. Tegija käed leiavad tööd magaja näeb nälga. Õhtu paneb hooled ukse peale mured musta parre peale vaeva valge varva peale. Jaan joob piima Jaagup lakub kakku Laurits — hoopis lokka. Hea inimene tuleb ise paha ei tule paludeski. Mägi ei saa mäega kokku inimene saab ikka inimesega. Mõni koer haugub küll aga ei hammusta. Nad on söömata seepärast on neil nälgi. Te võite minna aga mina kaasa ei tule. Tuju tõusis kõik hakkasid laulma. Igasse kotti ei heideta ega igale palujale ei anta. Ära asu ainult ülesannete kallale vaid vii alustatud töö ka lõpule!

Põimlause.

254. Vaadeldge kõrvallause asukohta järgnevais põimlauseis!

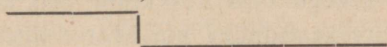
Kõrvallause pealause järel	Kõrvallause pealause ees	Kõrvallause pealause keskel
<i>Ats tundis, et tal on hea olla</i>	<i>Kui on jõudnud sügis, kalletuvad lehed</i>	<i>Inimene, kes teist petab, on alatu</i>
<i>Ruttasin õue, kui kuulsin hüüet</i>	<i>Mis kallis, see kaunis</i>	<i>Poiss, kes astus üle tänava, oli mu koolivend</i>

Nagu näha, võib kõrvallause paigutus põimlauseis olla kolmesugune; kõrvallause võib asetseda:

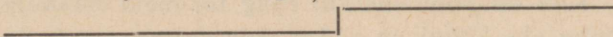
- 1) pealause järel,
- 2) pealause ees ja
- 3) pealause keskel.

Põimlause kavandid:

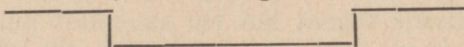
1. Ats tundis, et tal on hea olla.

2. Kui on jõudnud sügis, kolletuvad lehed.

3. Inimene, kes teist petab, on alatu.

255. Leidke iga liigi kohta üks põimlause!

256. Harjutus. Kriipsutage alla kõrvallaused, pidades selle juures meeles, et kõrvallause algab harilikult sõnadega *et, kui, kuna, ehk küll, ehkki, kuigi, olgugi et, sest et, sellepärast et, kes, mis, kus, millal, kuidas, miks, kas* jne.! Pange ühtlasi tähele, millega eraldatakse kõrvallause alati pealausest!

Õppisin parajasti looduslugu, kui hakkasid lööma kirikukellad. Kuhu sa ka ei vaata, igal pool asuvad suured aasad. Teel ühines minuga sõber Väino, kes samuti sõitis jalgrattal. Inimesest, kes midagi ei loo, pole ühiskonnale kasu. Kui oleme mäele roninud, leiame sealt lihava lõhmuse. Mul oli kohe selge, et kuskil põleb. Lapsed ootasid talve, et oleks hea kelgutada ja unistada. Vanaisa, kes on juba söönud, istub ahju kõrval ja loeb. Eriti uhket pilti pakub Pikkjärvi, mille teiselt kaldalt tõuseb üles järsk voorenõlv. Voorimees, kes hommikul tegi esimest saanisõitu, toob jällegi koliseva vankri tänavale.

Pidage meeles! Kõrvallause eraldatakse pealausest alati koma (või komadega)!

Kõrvallause pealause järel.

257. Harjutus. Pange koma, kuhu vaja!

Otsustasingi viimaks et lähen matkama. Nende ideaal on lagendikud kus mäed vaadet ei takistaks (J. Ploompuu). See on see maa kus minu häll kord kiikus ka mu isadel (M. Veske). Taipan et on saabunud kurb ning hall sügis. Õpetaja rääkis vendade kolmikust kes muiste Saadjärve ääres jõudu katsu-

nud. Raha oli talvel niipalju kogutud et panna korralikul veoautol rattad käima. Suur trügimine on koridoris musta tahvli juures kuna sinna pandi praegu üles keskkooli peo kuulutus. See oli päikeseküllane särav kevadpäev kui Maret jättis jumalaga aastate jooksul armsaks saanud kiviehitise — algkoolimajaga. Kell oli pool viis kui rong tõi meid Rakverest Kundasse. Ning üks kõhul on rõõm seda suurem mida harvemini talle head asja antakse (A. Mälk). Verev päikeseketas tõusis parajasti Rosola metsade tagant kui tee suudmest puude vahelt hakkas paistma kõrge valliga ja pihtaiaga linnus (M. Metsanurk).

Kõrvallause pealause ees.

258. Harjutus. Pange koma, kuhu vaja!

Kui sa tuled too mull' lilli (A. Haava)! Kui ta koju jõudis oli ta läbimärg. Kes püüab kõigest väest saab üle igast mäest. Kuna ilm oli külm tehti lõkketuli üles. Mis südamest tuleb läheb südamesse. Kui suureks kasvan maksan memme vaeva. Kui liivlased ja lätlased piiskop Alberti poolt olid alla heidetud algas pikk ja saatuslik sõda eestlastega. Mida vaiksem tuul seda lähem torm. Kes palju käinud see palju näinud. Kes tööd taga ei aja seda ajab töö taga. Mis võtja võtab kui andja ei anna. Kes kõikide meelepärast tahab olla ei jõua kellegi meelepärast olla. Mida enam saab seda enam tahab. Mis kutsikana õpitakse seda vana penina peetakse. Mis täna tehtud see homme hooleta. Kui enne maarjapäeva härg räästa alt juua saab ei saa pärast maarjapäeva kana nokka kasta. Kui Mart kopsib kasukaga siis Kadri ripsib riidega. Kes kõik pühad ära peab see kõik näljad ära näeb.

Kõrvallause pealause keskel.

259. Harjutus. Pange koma, kuhu vaja!

Lamp mille klaas ja kuppel puruks löödud suitses laual. Esimesed esemed mida märkasin olid õpetaja suured sarvraamidega prillid. Õpetaja kes suurema osa poistest on rakanud danud kaarte üles seadma silmitseb sisseastujat umbuskliku pilguga. Seal kuhu muiste olevat kuhjatud mäeks Emajõe

kaevamisel saadud muld asub Eesti süda — Tartu. Eriti kevadel kui puud õitsevad pakub Toila küla suurepärasest vaadet. Niin millega ta kirve vööle oli sidunud rebenes katki ja kirves kukkus ojja. Mägiteed mida mööda üles ronisime olid üsna vähe tallatud kanarbikku täis kasvanud (J. Ploompuu).

Põimlause mitme kõrvallausega.

260. *Sa ütlesid, et sa loodad, et su vend varsti saabub. Kui ta koju jõuab, siis ütle talle, et ta meile tuleks! Kui ta koju jõuab, siis ütle talle, et ta meile tuleks, kui tal aega on!*

Ühes lausepõimis võib olla ka kaks või enam kõrvallauset.

261. Leidke lausepõime kahe või enama kõrvallausega!

262. H a r j u t u s. Pange koma, kuhu vaja!

Kes on kunagi Tallinnas käinud see teab et see on ilus linn. Kes arvab end kindlasti seisvat vaadaku et ta ei lange. Kui ta natukese maad oli käinud nägi ta kuidas kuus hunti kuusetüüka ümber end päevapaistel soojendasid. Kodus elavad inimesed kes mind armastavad kes mu eest hoolitsevad ja kes mind juhivad. See kes tuleb esimest korda Munamäele kust avaneb suurepärase ja otse kütkestav vaade ümbrusele ei suuda imestella seda looduse mitmekesisust mida pakub Võrumaa lõunaosa. Ja lõppes asi sellega et politseikomissar kui mu passi sai pidas enese kohustuseks kutsuda mind kohvile (J. Parijõgi). Pistavad siis pead vaguniaknast välja tükki kakskümmend husarit ja turtsuvad sülitada nagu vihased kassid aga varsti laksub keel kuivalt kurgulakke ega lenda ühtegi piiska enam (J. Parijõgi). Ühel õhtul kui ema õues talitas nägi ta et külalised tulevad. Kui õpetaja klassi astus nägi ta oma suureks imestuseks et klass oli tühi. Väikesed ebamugavused tähendavad siiski vähe kui mõtled et ees seisab kolm matkapäeva kus iga tund toob midagi uut seninägematut. Sageli kui vanaema ketras istusime tema juurde ja palusime et ta jutustaks meile mõne muinasjutu mida vanaema ka heameelega tegi. Villu leiame puukuurist kus ta omatehtud vibupüssiga mille

noolele suur sukanõel otsa on kinnitatud läbi seinalaudade varblasi luurab kes haohunnikul lendlevad (J. Lapp). Selle musta kuue millel magus värske leivalõhn küljes võttiski nüüd Ats endale appi kui ta läks kirjut kukke osatama (A. H. Tamm-
saare). Toas kus kõik juba magamamineku vastu valmis oli et hommikul vara jälle jalule saada võeti mis muidu suve ajal kombeks ei ole tuli üles (J. Kitzberg). Ta oli kui nool mis on lendu lastud ja lendab kuni on hoogu et siis lõplikult peatuda (M. Metsanurk).

Koma sidesõna k u i ees.

263. Jälgige, millal on ja millal puudub koma sidesõna kui ees!

Koma on	Koma puudub
<i>Kuu tõusis parajasti, kui jõudsime koju</i>	<i>Ta oli jõukam kui ta vend</i>
<i>Tõnu läks alles siis mängima, kui ta oli järgmise päeva</i>	<i>Ta elas nagu teisedki</i>
<i>tunnid kõik ette valmistanud</i>	

Võrdlust tähendava k u i ees on ainult siis koma, kui sellele järgneb täielik kõrvallause. Kui sellele järgneb ainult lihtne võrdlussõna, siis koma ei ole. Sama maksab ka sidesõna n a g u kohta.

264. H a r j u t u s. Pange koma, kuhu vaja!

Jaani silmad välkusid kui murdjäl. Minevikust pudenes nukrust nagu helbeid (Fr. Tuglas). Lähen kui sul selle vastu midagi ei ole. Elu kaupmees Rinnuse majas voolas kui oja madalal tasandikul (M. Metsanurk). Meie lapsukesed rippusime hea ema küljes kui takjad. Ulgudes ligineb tujukas tuul ja tulles vuhiseb ta kui vaenlase kuul. Inimene on kõige ilusam siis kui ta andeks palub või andeks annab. Pikkade läbi-rääkimiste tulemuseks oli see et mindi sama targalt koju kui oli tulnud koosolekule. Nad naeravad tantsides ja nende naer on niisama selge kui veevulin ojakeses (O. Wilde). Muidu oli

klass vait kui rohi kui ta kasvab ja tuul teda ei liiguta (J. La- tik). Teostasime hullumeelse luuletaja unistusi rindel, kirju- tasime tääkidega eepost ja sõnastasime kuulidega värssse, veetle- vamaid ja kaunikõnalisemaid kui seda on osanud teha ükski enne meid (A. Gailit). Päike ja tuuled võitlesid vaheldumisi kui truud liitlased ühise vaenlase hävitamiseks (M. Metsanurk).

Otsene kõne.

265. H a r j u t u s. Kirjutage ära järgnev katkend ja kriipsutage alla otsene kõne!

Kiir tuigerdas Tootsi najal sauna.

„Küll on kahju,“ ütles Toots, „et saun köetud ei ole. Muidu läheksid lavale ja higistaksid natuke, siis oleks kõik läinud nagu pühitud.“

Aga teine võiks siiski lavale minna, igatahes oli seal soo- jem kui maas, laupäevane leil ei võinud ju eilse päevaga kõik välja läinud olla.

„Mine lavale, mine lavale!“ sundis ta. „Heida pikali, küll sa näed, parem saab. Ja kas tead, võta riidest lahti, ma toon sauna esikust hagu ja teen tuld.“

„Lavale küll,“ vastas Kiir, „aga riidest lahti... Kuda ma siin ikke riidest lahti võtan?“

„Võta, võta lahti, narr, sa saad kaineks!“

„Ma olengi kaine, ainult süda läigib.“

„No siis ei läigi enam. Võta lahti!“

Toots läks sauna esikusse, tõi sületäie hagu sisse ja tegi sauna ahju tule.

(O. Luts.)

266. Kui kellegi sõnad antakse edasi sõnasõnalt, siis on see **otsene kõne**. **Otsene kõne** eraldatakse kirjas muust **tekstist jutumärkidega**. Otsene kõne võib asetteda lause algul, lause lõpul ja lause keskel.

267. Jälgige kirjavahemärke järgnevais näiteis!

Otsene kõne lause algul	Otsene kõne lause lõpul	Otsene kõne lause keskel
„Ma tulen varsti jälle tagasi,“ ütles poeg.	Poeg ütles: „Ma tulen varsti jälle tagasi.“	„Ma tulen,“ ütles poeg, „varsti jälle tagasi.“
„Ärge minge nii vara koju!“ ütles Jaan.	Jaan ütles: „Ärge minge nii vara koju!“	„Ärge minge,“ üt- les Jaan, „nii vara koju!“
„Kas teie talul on ka suur õunapuuaed?“ küsis pere- mees.	Peremees küsis: „Kas teie talul on ka suur õunapuuaed?“	„Kas teie talul,“ küsis peremees, „on ka suur õu- napuuaed?“

268. Harjutus. Kriipsutage järgnevais lauseis otsene kõne alla ja pange kõik puuduvad kirjavahemärgid!

Võtke oma vihikud ja kirjutusvahendid ja hakake kirjutama eestikeelset kirjandit ütles õpetaja. Seadke oma varustus korda ütles lipnik sõdurile. Söögilauas ütles Linda Kui lumimemme sinna kohta ei tehta kuhu ma tahan, siis ma üldse ei tule seda tegema. Lembit küsis Mis sa arvad sellest asjast? Emake, armas emake, palus väike Hilja kas võtad mind ka kaasa? Juba homme ütles ta saadetakse nad minema. Kui ma õige seda viinapudelit vaataksin mõtleb Mats vaatamisest ei või ju kahju tulla (Juh. Liiv). Noh, kas sul on ka uued sukad ja kestvad kingad küsib äsjasaabunud koolivend minult. Me oleme kadunud, Jaak hüüab Rein (Juh. Liiv). Viin lahingus langenud Vabariigi sõdurit vastas Jaak Prügi ning hakkas hobust teele pöörama (A. Gailit). Tooma Mihkel koputas aknale ning hüüdis Hei, Juhan, noodale!

Koolon.

269. Muinas-Eesti maakonnad olid: Harju, Järva, Viru, Ridala, Nurmekond, Sakala jne.

Töö on nagu siil: igast küljest ühteviisi okkiline (J. Oks).

Isa küsis: „Kes teist tahab kaasa tulla?“

Koolonit tarvitatakse:

1. lauses, kui järgneb mõistete loetelu,

2. lause järel, kui järgmine lause eelmist lauset ligemalt seletab, ja

3. otsese kõne ees, kui see asetseb lause lõpul.

270. H a r j u t u s. Pange koolon, kuhu vaja!

Andresel oli veel ainuke soov siin maailmas näha oma silmaga, kuidas võhivõõrad inimesed tulevad Vargamäe jõe äärde ja hakkavad siin midagi tegema (A. H. Tammsaare). Me joome kohvi neljakesi ümmarguse laua ümber mõlemad õed, väike Juhan ja mina (F. Tuglas). Läänemere soome hõimud on järgmised liivlased, eestlased, vadjalased, vepslased, karjalased ja soomlased. Poiss punastas näost ta tundis häbi oma kelmusest. Lindudest, kes meil talvel elutsevad, on tuttavamad järgmised varesed, varblased, harakad, öökullid ja kanakullid. Tüli sai alguse sellest, et kukkede juures maksab isaisadest päritud kord, mis ütleb laulja kuke kõrval ei tohi laulda ükski teine kukk, kui ta ei nori riidu (A. H. Tammsaare). Ühe mängu või tembu siiski nägin, mida Eestis pole näinud vaguni aknast võidu väljasülitamine aja peale (J. Parijõgi). Vello ja Asso juhatusel jagati siis saak hobused, relvad ja muu, mis leiti vaenlase juurest (M. Metsanurk).

Semikoolon.

271. *Kes tasa käib, käib targu; kes targu käib, saab kaugele. Kel kukkur, sel kohus; kel vägi, sel võimus.*

Semikoolon on oma mõjult koma ja punkti vahepealne märk. Teda tarvitatakse siis, kui punkti on palju ja koma vähe.

272. H a r j u t u s. Pange semikoolon, kuhu vaja!

Kus palju valgust, seal palju varju kus palju vabadust, seal palju eksimist (Goethe). Öö nüüd jõuab jälle oma rahuga kuldne õhtu päike läinud magama (Kuhlbars). Eeskojas käis üks keegi tuli klassituppa ja kompsis lumiseid jalgu vastu põrandat. Suur Liivi sõda oli meie maale kõige hirksamaks ajaks varandus, mis kätte saadi, riisuti mida ei võidud kaasa viia, hävitati ja põletati keda metsadesse põgenenud inimestest kätte saadi, piinati ja tapeti. Ta ei oodanud ka seda aega, mil kogu küla võib minna mullusele raiesmaale, kus noor mets

on maganud ligi aasta, lehed kuivanud ja kolletunud kus hall suits tõuseb kui haldjas tõmmates end küüru tule ees ja page-des laande puude vahele kus varsti helgivad siin ja seal kollased leegid ning inimeste rõõmus kära summutab raagude pra-gina (M. Metsanurk). Mehed tormasid igalt poolt lagedale odasid, tapreid, nuie ning nooli otse sadas vaenlaste peale (M. Metsanurk).

Sidekriips.

273. Tuletage meelde, millal tarvitatakse sidekriipsu!

P i d a g e m e e l e s ! Sidekriipsu tarvitatakse järgmistel juhtudel:

1. liitsõnus kergloetavuse pärast (*maa-alune, kohtu-uuriija, õigekeelsuse-sõnaraamat, päevapildimaterjali-kauplus* jne.),
2. mitmest sõnast koostatud pärisnimedes (*Põhja-Eesti, Lääne-Euroopa* jne.),
3. liitsõnus korduva sõna asemel (*maa- ja linnainimesed, alg- ja kutsekoolid* jne.).

274. H a r j u t u s. Pange sidekriips, kuhu vaja!

Ilmus trükist soome eesti sõnaraamat. Pikendati Eesti Läti kaubalepingut. Ta luges Lõuna Ameerika riikidest. Lõuna eesti murre erineb põhja eesti murdest. Õpetaja soovitas lugeda üht ajaloolis filosoofilist artiklit. Ministeeriumis töötatakse praegu välja algkooliseaduse eelnõu. Kohtasin oma lapsepõlve kaaslast. Kapis olid hõbe ja kristallasjad. Ta luges vabalt prantsus, inglise ja saksa keelseid raamatuid. Kohtu uuriija sõitis maale. Ilmus „Väikese õigekeelsus sõnaraamatu“ V trükk.

Üte.

275. *Paista jälle, kuldne päike!*

Lapsed, tuppa! Tulge, poisid, siia!

Lauseliiget, mis avaldab olendi või asja nime, kelle poole kõnes pöördutakse, nimetatakse ütteks.

Üte eraldatakse muust lausest **k o m a g a** (**k o m a d e g a**).

276. K o r d a v h a r j u t u s kirjavahemärkide k o h t a. Pange järgnevais lauseis puuduvad kirjavahemärgid!

Sõua sõua tuulekene jõua jõua laevukene Lõõtsa poisid vajutage Tead vanaisa ka mina hakkab täna kündma Oota oota poisikene anna aega vennakene Ta kuulis veiste ammu- mist karjakellade helinat tuulte kohinat Mis sa sirised sirgu- kene mis sa leinad lehelindu Vanaisa sõbrad on inimesed loo- mad linnud päike lauluraamat ajaleht kaljakapp hea kõhutäis ja pigine piip Aga mõnes sookäärus kus kasvas tihe võsa tegi isa veel muudki nalja raius võsa maha laskis ära kuivada ja siis ühel päeval kui oli kuiv ning puhus tuul välja põllulappide poole pani punaseks kuivanud haole tule otsa (J. Vahtra) Kooliesiselt mäekingult lasti liugu regedega kelkudega laua- tükkidega kuni seal kohal kust inimene kasvab kaheharuliseks hakkas käies valget värku lööma (A. H. Tammsaare) Ja kui rongi tagant maast kaks poissi korraga leiavad tühja paberossi- karbi ning ei jõuta kohe kokkuleppele kummale see peaks kuu- luma siis otsustab asja rõõmus kaklus (J. Parijõgi). Ning too suur unistus mida rahvas kandis aastasadasid oma hinges nagu salajasimat ja kallimat aaret ja millest sõandas laulda vaid luuletaja oma hullumeelsuse hetkil hakkas saama tõeks (A. Gai- lit) Järvelt hõljub udukangas kui haldja loor Õu muru hooned ja aed olid lebavaid seisvaid ja ruttavaid inimesi täis Eestlased sakslased venelased kui ka teised meie maal elutsevad rahvu- sed olid suuremas enamuses valmis astuma võitlusse peale- tungiva enamlastega. Puu ja heinakoormad liiguvad reas linna Vaadake lapsed tänavu sajab esimest korda lund ütles isa Vanal Madisel on kustunud piip suunurgas selle ta võtab aeg- ajalt suust kui mõni asi kohe ei klapi sülitab laias kaares kivi- dele paneb siis piibu teise suunurka ja vaikib jälle (J. Pari- jõgi) Õhtul kui õues kõik oli juba vaikinud külas vanemad inimesed puhkama olid heitnud nooremad aga kiigemäel ja õuedes sõdalaste jutte kuulamas tõusis Vello oma asemelt läks välja ning kõndis kepile toetudes Hiie poole (M. Metsanurk).

Harjutusi sõnade kokku- ja lahkukirjutamise kohta.

Käändsõnad.

277. **Kokku** kirjutatakse täiendsõna põhisõnaga:

1) kui täiendsõnaks on nimisõna ains. nominatiivis või

konsonantlõpuline sõnatüvi: *raudkast, õlgkatus, mesimagus, sulgkerge, majandusteadus, naisarst* jne.

2) kui täiendsõnaks on nimisõna ains. genitiivis ja see väljendab laadi, liiki, sorti, otstarvet (küsimus: **missugune? mis?**):
haigemaja, vallamaja, politseikoer, südamesõber, küünlatuli, lapsesilmad (= *lapsele omased silmad, võivad kuuluda ka täiskasvanule*), *isaarmastus, sealiha, kirikutorn, kirikukell* jne.

278. **Lahku** kirjutatakse täiendsõna põhisõnast:

1) Kui põhisõna lõpeb liitega *-ne* või *-line*: *mitmekülgne, kaheaastane, sajalעהeküljeline, eestikeelne* jne.

2) Kui täiendsõnaks on nimisõna ains. genitiivis ja see väljendab üksiku (isiku või asja) päralt olemist (küsimus: **kelle? mille?**):

minu isa maja, põleva küünla tuli, selle lapse silmad, selle linnu laul, Paistu kiriku torn jne.

Pärisnimed.

279. Pärisnimi kirjutatakse järgnevast üldnimest harilikult **lahku**: *Peipsi järv, Narva jõgi, Tartu linn, Lembitu tänav, Himmaste küla, Kõrboja talu, Atlandi ookean, Briti kuningriik* jne.

280. **Kokku** kirjutatakse pärisnimi järgneva üldnimega:

1) Kui üldnimeks on sõna *m a a*: *Virumaa, Eestimaa, Soomemaa* jne.

2) Kui pärisnimeks on nimisõna ainsuse nominatiivis või konsonantlõpuline sõnatüvi: *Tütarsaar, Naissaar, Osmussaar, Heinlaid* jne.

3) Kui pärisnimeks on ilmakaarenimetus: *Läänemeri, Põhjameri* jne.

4) Paljud eesti kohanimed, kus pärisnime üksinda kunagi ei tarvitata: *Emajõgi, Munamägi, Pühajärv, Kullaküla* jne.

281. **H a r j u t u s**. Kirjutage järgnevad sulgudes olevad sõnad kas kokku või lahku, nagu on nõutav!

Vaatlesime, kuis linnud laskusid (hele sinisest päikese kullasest suve taevast püst loodselt rukki põllule). Maastik äratas (tähele panu) oma (suure jooneliste vormidega). (Lilla õielised hiigel kobru lehed) vaheldusid (vürtsi lõhnalise raudrohuga) ja (soo ohakatega). Vasakul pool seisid (aia teibad),

(mille tippudel kuld nokad) hulgakaupa istusid. (Kalda kivide vahel) kiikusid (Lääne mere all rohekad veed). (Kaup mees) püüdis ostjaid veenda (kauba headuses). (Eesti keele tunnis) seletati meile (hõim rahvaist). Meile soovitati lugeda rohkem ka (inglis keelseid jutu raamatuid). (Niiske heina maa aur) laiub (üle maa pinna), (punased söed) hõõguvad veel (tule asemel), (talu taat heina sao all) pöörab (teist külge). Karjane ajas (oma karja jõe äärde). Lapsed noppisid (jõe äärselt heina maalt) (hulga pääsu silmi) ja (kuller kuppe), millest nad tegid (ilusaid lille kimpe). Maret armastas väga neid kolme (kõrge kasvulist) ja (halja oksalist leina kaske) (maja taga). (Ema jõgi), mis tuleb (Võrts järvest), suubub (Peipsi järve). (Tallinna rannast) on näha (Paljas saar), (Äigna saar), (Nais saar) ja (Viimsi pool saar). (Muna mägi) asub (Võru maal). (Eesti maad) piiravad (Lääne meri), (Soome laht) ja (Peipsi järv). Isand Karuste oli õppinud (Rõuge kihelkonna koolis) ja (Võru kreis koolis). Lähem (toidu ainete kauplus) asub (Kalevi tänavas). Vahetevahel läheb härra Rungaste oma (onu poega) külastama ja astub tagasi tulles nagu möödaminnes ka oma (šefi poole) sisse. (Vana mehe hüti uks) on seestpoolt riiviga kinni pandud.

Verbid.

282. **Kokku** kirjutatakse järgmised liitverbide vormid:

- 1) *ja*-tegijanimi: *tagasitulija, etteütleva,*
- 2) *mine*-teonimi: *tagasitulemine, etteütlemine,*
- 3) *v*-partitsiip: *tagasitulev, etteütlev, lahtivõetav,*
- 4) *nud-* ja *tud*-partitsiip, kui see vastab küsimusele **missugune? kes? mis?:** *tagasitulnud sõber, tagasisaadetud kiri,*
- 5) *mata*-vorm, kui see vastab küsimusele **missugune?:** *ära-saatmata kiri.*

283. **Lahku** kirjutatakse järgmised liitverbide vormid:

- 1) *ma*-infinitiiv: *tagasi tulema, ette ütleva,*
- 2) *da*-infinitiiv: *tagasi tulla, ette ütelda,*
- 3) *des*-vorm: *tagasi tulles, ette üteldes,*
- 4) *nud-* ja *tud*-partitsiip, kui see vastab küsimusele **mida teinud? mida tehtud?:**
sõber on tagasi tulnud, kiri on tagasi saadetud;

5) *mata*-vorm, kui see vastab küsimusele **mida tegemata?:**
raamat on ära saatmata.

284. **H a r j u t u s.** Kirjutage järgnevad sulgudes olevad sõnad kas kokku või lahus, nagu on nõutav!

Randa (tagasi rutates) oli esimeseks ülesandeks (järele vaadata), kas paat oli kohal. Õpilased olid ametis (üles antud) õppetükkide (pähe õppimisega). Võõras mees jättis meie hoiatuse (tähele panemata). Lapsed olid toast (välja hiilinud) ja raamatud laual (lahti unustanud). (Korra pidaja) palus (korra rikkujat) (edasi minna) ja teised (rahule jätta). Pikkade (läbi rääkimiste) järel jõuti viimaks (kokku leppida) ja kõik (kokku tulnud) läksid koju. Kohver, mille (ära saatmiseks) tegin juba mitu päeva tagasi korralduse, on mul alles (kätte saamata). Raamatukogust (välja võetud) raamatud tuleb kohe (tagasi tuua). (Kokku seatud) eelarve on alles (vastu võtmata). Eelarve, mida oli vaja (kokku seada), on alles (kokku seadmata), sest selle (kokku seadja) puudub töölt juba nädalate kaupa. Vanamees on kogu oma varanduse (maha müünud) ja selle kurgust (alla loputanud).

SISUKORD:

	Lk.
Saateks	3
I. SISSEJUHATAVAID MÄRKUSI.	
Laen- ja võõrsõnust	5
Laensõnade ja võõrsõnade tunnuseid	5
Mõnede võõrsõnade ja laensõnade kuju	6
Sufikssõnad	7
-lik ja -line	8
lahendama — lahendumama	9
II. HÄÄLIKUÕPETUS ÜHES HARJUTUSTEGA.	
Häälik ja täht	10
Tähestik	10
Võõrhäälikud	10
Võõrtähed	13
Vokaalid ja konsonandid	14
Helilised ja helitud häälikud	15
k, p, t sõna algul	16
h sõna algul	17
Liht- ja liithäälik	19
Lihthäälik	19
Liithäälik	19
Diftong	20
k, p, t helitute häälikute kõrval	21
Liide -ki ja -gi	22
g, b, d helitute häälikute märkide kõrval	23
Silp	24
Silbitamisest	25
Võõrsõnade silbitamisest	26
Sõnade poolitamine ühelt realt teisele ülekanndmisel	26
Häälikute vältus ja selle märkimine	27
Lihthäälikute kolm vältet	27
Liithäälikute kaks vältet	28
Konsonantide vältete märkimine	29
Vokaalide vältete märkimine	29
g, b, d (k, p, t) vältete märkimine	30
Võõrhäälikute š ja f -i vältete märkimine	31
Pika konsonandi märkimine teise konsonandi kõrval	31
Pika s -i erandlik märkimine	33
Konsonantide erandlik märkimine liitsõnus ja liidete ees	35
j -i ja i märkimine	38
h märkimine võõrsõnus	39

	Lk.
Mõnede ühesilbiliste sõnade kirjaviis	40
Sõnavälde	41
III välte märkimine kirjas	41
Esmavältelised sõnad	42
Teise- ja kolmandavältelised sõnad	42
Sõnavälte kindlaksmääramine	42
Pikemate sõnade välted	46
Välted võõrsõnus ja laensõnus	46
Sõnavälte tajumise tähtsus	47
Välte hääldamise vigu	47
Sisehäälid	49
Astmevaheldus	50
Mis on astmevaheldus	50
Tugev ja nõrk aste	50
Astmevaheldusega ja -vahelduseta sõnad	50
Missuguste vormide põhjal määratakse kindlaks astme- vaheldus	51
Missugust häälikute muutust ei tule lugeda astme- vahelduseks?	52
Astmevaheldus lik-, mik- jne. sõnus	53
Välte- ja laadivaheldus	54
Vältevaheldus	55
Laadivaheldus	57
Astmevahelduse erandjuhud	58
Mõnede sõnade astmevaheldus (pidu, tigu jt.)	59
Võõrsõnade astmevaheldus	59
Peenendus	60
Rõhk	61
Lauserõhk	62

III. SÕNADE MUUTMISEST 63

Käänamisest	64
Käänete moodustamine	64
Põhi- ja peakäanded	65
Peakäänete suhted astmevahelduslikel sõnul	66
Mitmuse partitiiv	69
Lühike mitm. partitiiv	70
Mõningaid juhtumeid id-lõpulisest mitmuse partitiivist	74
Mõningaid juhtumeid sid-lõpulisest mitmuse partitiivist	75
põhjusi — vastuseid	77
mannert — kringlit, mannerde — kringlite	79
i-mitmus	80
Astmevahelduseta sõnade i-mitmus	81
Astmevaheldusega sõnade i-mitmus	82
Sõnad hele, sepp, mõte, rikas	84
ümbrik — vihik	84
Sõnad sepp, lamp	85
Sõnad aade, tõlge	86
Sõnad koobas, kungas	87
Sõnad sõber, ader	87
Sõnad padi, lubi	88
Sõnad kaas, küüs	88
Pööramisest	90
Verbi põhi- ja peavormid	90
Põhivormid	90
ma-infinitiiv ja sellest tuletatavad vormid	92

	Lk.
tud-partitsiip ja sellest tuletatavad vormid	93
da-infinitiiv ja olevik	94
h ü p p a m a - ja k u k k u m a - sõnad	95
Sõnad v a a t a m a, m ä r k a m a	96
Sõnad r ä ä k i m a, t u u p i m a	96
Sõnad s u p l e m a, õ m b l e m a	97
Sõnad k õ n e l e m a, k o g e l e m a	97
nu-, tud-partitsiip ja nu-, tu-lõpuline nimisõna	98
tud-partitsiip ja tu-lõpuline omadussõna	100
-take ja -tatakse	101
-tud ja -tatud	103
-tagu ja -tatagu, -tav ja -tatav jne.	104

IV. HARJUTUSI KIRJAVAHEMÄRKIDE KOHTA.

Lause	106
Liht- ja liitlause	106
Rindlause ja põimlause	107
Rindlause	108
Põimlause	108
Põimlause mitme kõrvallausega	111
Koma sidesõna k u i e e s	112
Otsene kõne	113
Koolon	114
Semikoolon	115
Sidekriips	116
Üte	116

V. HARJUTUSI SÕNADE KOKKU- JA LAHKUKIRJUTAMISE KOHTA.

Käändsõnad	117
Pärisnimed	118
Verbid	119

TRÜKIVIGA.

Lk. 28 ülalt 17. rida: **Lihthäälikute** asemel peab olema **Liithäälikute**.

HIND KR. 1.55

i A

A-965